

Milan Pahor

»Zrno do zrna, pogača, kamen do kamna, palača!«

Društvo »Narodni dom v Trstu« 1900–2000

Zamisel in pomen Narodnega doma

Ob prehodu iz XIX. v XX. stoletje je narodno gibanje tržaških Slovencev doseglo svoj vrhunec. Mejniki tega razvoja je bila ponosna stavba Narodnega doma v središču mesta na nekdanjem Vojaškem trgu št. 2. Nedvomno je bil Narodni dom izraz narodnega, političnega, kulturnega in gospodarskega preporoda tržaških Slovencev.¹

Sama zamisel o narodnih domovih je značilna za ves slovenski prostor. Gradili so jih od štajerskih pokrajin vse do zahodnega roba do Trsta in Gorice. Narodni dom je bil reprezentančna stavba narodnih, političnih, kulturnih, gospodarskih in športnih organizacij. Gradili so jih po češkem vzoru v zadnji četrtini XIX. in v začetku XX. stoletja. Nastali so iz spoznanja, da slovenske organizacije in društva ne morejo uspešno delovati brez ustreznih prostorov. Lastna stavba je bila tudi odločilno merilo takratne družbe pri presoji solidnosti in uglednosti organizacij in društev. V narodnih domovih so bili sedeži slovenskih organizacij in prostori za prireditve. Simbolizirali so slovensko finančno, gospodarsko in organizacijsko moč ter so obenem pomenili obrambo slovenstva pred drugimi. Narodni domovi, zgrajeni pred prvo svetovno vojno, so mogočne stavbe v mestnem središču. Zasnovani so bili kot večnamenske ustanove, posvečene zbiranju ljudi, glasbenim in gledališkim prireditvam, kulturnim dejavnostim, knjigi in branju. Bili so tudi sedeži različnih društev, organizacij, ustanov, krožkov. Pogosto so bili v njih sedeži gospodarskih ustanov, denarnih zavodov, hotelov, restavracij, kavarn. V številnih primerih sta se v narodnih domovih srečevala kulturni in telesnokulturni utrip. Skratka, to so bili v pravem pomenu besede večnamenski centri v moderni zasnovi tedanje Evrope.²

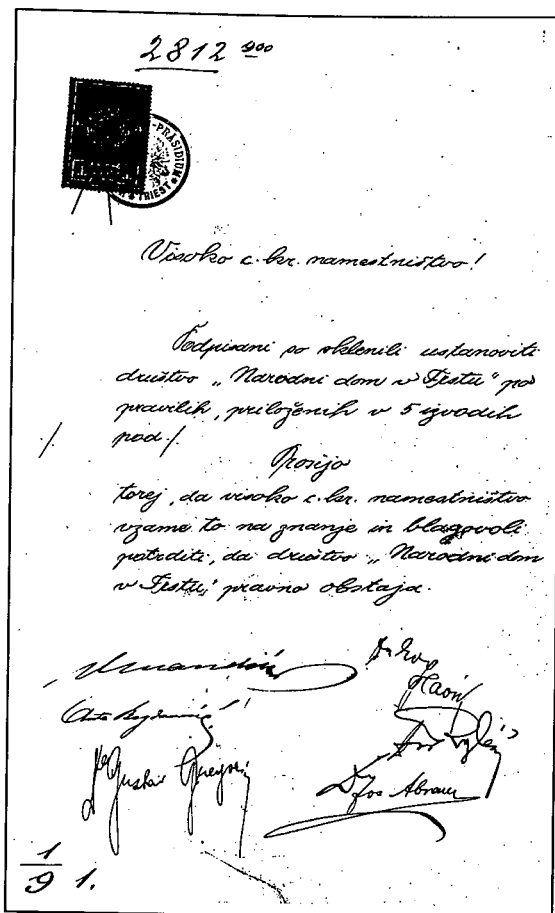
Nikakor pa nista bila pomembna samo lokacija in velikost narodnega doma. Umetnostni zgodovinar Nace Šumi pravilno ugotavlja: »Velja opomniti, da so se pobudniki seveda navezovali na oblikovne prvine tedaj veljavnih različic historizma, povzemanja in prikrajanja starejših slogovnih načinov. Za arhitekta so si omislili nekatere zelo pomembne ustvarjalce, pred prvo svetovno vojno so bili v časteh Čehi, med domačini je gotovo najvidnejši Maks Fabiani z načrti za Trst in Gorico, po vojni pa se je odlikoval posebej Ivan Vurnik z oblikovanjem Narodnega doma v Kranju. Zlasti pa je v oblikovnem pogledu zanimivo za italijansko renesanso odprto oblikovanje nasproti oblikam nemškega imperialnega sloga, o katerem govorita zgleda iz Celja. Potemtakem so narodni domovi pomembni tudi za zgodovino stavbarske kulture na naših tleh.«³

Zamisel o gradnji narodnega doma v Ljubljani se je prvič pojavila že 1869, vendar so ga zaradi pomanjkanja denarja začeli graditi šele 1894, odprli pa 1896. Tako je prvi narodni dom

¹ Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880–1918. Trst 1989, str. 36.

² Pahor, Milan: Jadranska banka v Trstu. Trst 1996, str. 38.

³ M(arco) W(altritsch): Narodni domovi v sliki na koledarju. V: Primorski dnevnik, Trst, 25.1.1989.

Prošnja za potrditev pravil društva »Narodni dom v Trstu« (vse slikovno gradivo je za objavo pripravil Odek za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu).

dobilo Novo mesto leta 1885: v njem so med drugim dobili prostore knjižnica, hranilnica, gledališče in muzej. V Celju je bil zgrajen leta 1897, v Mariboru pa na prelomu 1897–98. Leta 1904 je bil dograjen Narodni dom v Trstu, le malo kasneje pa na prelomu let 1904/05 Trgovski dom v Gorici.⁴

Ustanovitev društva Narodni dom v Trstu

Pobuda v Trstu je stekla najprej na narodnem in političnem polju, malo kasneje pa še na gospodarskem in finančnem. Celotna zadeva se je začela načrtno odvijati v letu 1900. Zgleda, da je bil prvi poizkus v tej smeri opravljen že leta 1885, vendar ni rodil zaželenih sadov. V istem letu 1885 se je pripravljala ustanovitev slovenske Hranilnice in posojilnice v Trstu, ki prav tako ni uspela, saj se je poslovanje Tržaške posojilnice in posojilnice začelo leta 1891. Vse to omenjam, ker je kasneje prav ta denarni zavod odigral središčno vlogo pri izgradnji Narodnega doma v Trstu.⁵

⁴ Prim. strnjen pregled Branka Marušiča in Staneta Grande v geslu »Narodni dom«, Enciklopedija Slovenije (ES), 7, Ljubljana 1993, str. 310–311, ter geslo več avtorjev »Slovenski dom«, ES, 12, Ljubljana 1998, str. 25–31.

⁵ Prim. geslo Milana Pahorja »Narodni dom v Trstu«, ES, 7, Ljubljana 1993, str. 311.

Spomladi leta 1900 se je torej zbral pripravljalni (takrat so mu sicer pravili: osnovalni) odbor za ustanovitev društva Narodni dom v Trstu. Odbor so sestavljale vidne osebnosti narodnega gibanja tržaških Slovencev. V osnovalnem odboru so bili: predsednik prof. Matko Mandić, časnikar; tajnik dr. Edvard Slavik, odvetniški koncipient; blagajnik dr. Gustav Gregorin, odvetnik, ter odborniki dr. Josip Abram, odvetnik; dr. Otokar Rybář, odvetnik in Ante Bogdanović, trgovec. Iz seznama imen osebnosti je jasno razvidno, da je pobuda nastala v krogu Političnega društva Edinost, saj je bila v pripravljalnem odboru društva Narodni dom v Trstu (v nastajanju) zbrana takratna politična glava narodnega gibanja okrog Edinosti. Matko Mandić je bil takrat predsednik Političnega društva Edinost, ostali pa so tvorili jedro vodstva ter so bili obenem izvoljeni predstavniki v upravnih ali zakonodajnih telesih. Nadalje je zanimiva ugotovitev, da vodstvo Edinost ni naprtilo naloge drugim, temveč se je v prvi osebi zavzelo za uresničitev pobude.⁶

Nato je steklo konkretno delo. Tržaški list *Edinost* je na dan 6. junija 1900 objavil naslednjo vest: »Odbor za ustanavljanje društva Narodni dom bo imel sejo v petek 8. t.m. ob 8. uri zvečer, da ustanovi društvena pravila.« V poletnih mesecih so člani pripravljalnega odbora sestavili društvena pravila. Na začetku jeseni so bila spisana. Tako je 5. oktobra 1900 romala prošnja na visoko cesarsko kraljevo namestništvo v Trstu: »Podpisani so sklenili ustanoviti društvo »Narodni dom v Trstu« po pravilih, priloženih v 5 izvodih. Prosijo torej, da visoko c. kr. namestništvo vzame to na znanje in blagovoli potrditi, da društvo »Narodni dom v Trstu« pravno obstaja.⁷ Pod prošnjo je bilo podpisanih vseh šest članov pripravljalnega odbora, ki smo jih že omenili. Prošnjo pa sta oddala predsednik Matko Mandić in tajnik Edvard Slavik. Naslov društva v ustanavljanju je bil v ulici Molino piccolo št. 3 v Trstu. Tam je takrat domovalo več osrednjih slovenskih društev v Trstu, društvo Narodni dom pa je dobilo sedež pri Delavskem podpornem društvu (ustanovljeno leta 1879). Društvena pravila so romala na Dunaj, vendar so bila potrjena v kratkem času, saj so jih oblasti potrdile s posebnim odlokom že 30. oktobra 1900.⁸

Prošnja in priložena pravila so bila napisana v slovenščini. Pravila v rokopisu so bila priložena uradni prošnji, kasneje so jih v obliki brošurice natisnili v tiskarni Edinost.

Pravila so bila sestavljena iz devetnajstih (19) členov. Oglejmo si nekatere!

Člen 1: Ime društva je »Narodni dom v Trstu.« Sedež mu je v Trstu.

Člen 2: »Društvo Narodni dom v Trstu« ima namen, kolikor mogoče združevati in pospeševati slovanska društva v Trstu in okolici in v to svrhu: 1. sezidati ali nakupiti in vzdrževati v Trstu in okolici primerna poslopja (narodne dome), kjer naj se nastanijo pod kolikor mogoče ugodnimi pogoji slovanska društva; 2. do ustanovljenja takih narodnih domov preskrbovati potom najema in podnajema tem društvom, kolikor mogoče skupno in pod ugodnimi pogoji, potrebne prostore ali dajati jim v ta namen posojila in podpore; 3. ustanoviti v narodnem domu ali v hiši, kjer je nastanjenih več takih društev, v svrhu združenja ter za udobnost udov in prijateljev teh društev, gostilno s prenočiščem in kavarno.

Člen 3: Gmotna sredstva v dosežanje teh namenov so: 1. deleži in obresti naloženih deležev; 2. prispevki društvenikov; 3. čisti dohodek prirejenih vesellic in zabav; 4. radodarni doneski; 5. čisti dohodek iz najema, gostilne in kavarne.

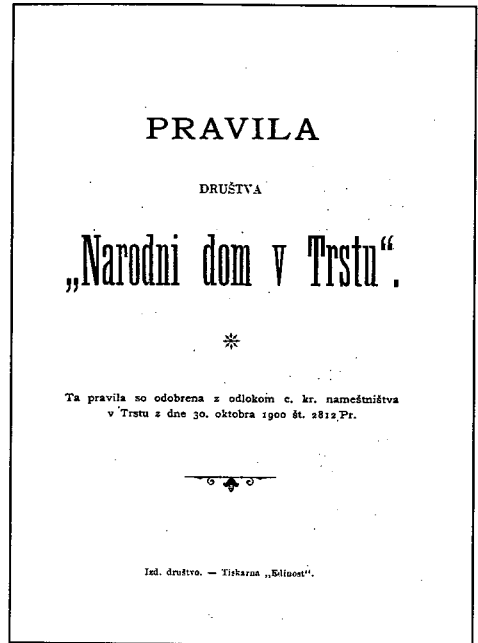
Člen 4: Udje tega društva so: deležniki, društveniki, ustanovniki in častni člani.

⁶ Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 36.

⁷ Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu). I.R. Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, busta 227. Pravila društva Narodni dom v Trstu.

⁸ Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu). I.R. Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, busta 227. Pravila društva Narodni dom v Trstu.

- Člen 5: Deležnik je, kdor se je pravomočno zavezal plačati v društveno blagajno delež 200 kron na enkrat ali v 4 obrokih po 50 kron.
- Člen 6: Društveniki se delijo na tri vrste in sicer na društvenike: 1. I. vrste, ki pristopijo z letnim doneskom 24 kron; 2. II. vrste, z letnim doneskom 12 kron; 3. III. vrste, z letnim doneskom 6 kron. (...) – Kdor se je upisal in bil sprejet društvenikom, ostaja obvezan na društvo ter mora plačevati udnino vsaj skozi dve leti (...).
- Člen 7: Ustanovnik je, kdor daruje na enkrat vsaj 200 kron. Za vsakih darovanih 200 kron ima ustanovnik en glas, toda nikoli več nego 5 glasov.
- Člen 8: Častni člani so oni, katere imenuje občni zbor radi zaslug, pridobljenih za društvo ali za namene društva.
- Člen 9: Deležnike, društvenike in ustanovnike sprejema upravni odbor. Če komu odreče sprejem, ni dolžan mu javiti vzrokov. – Vsi udje imajo aktivno in pasivno volilno pravico, pravico na občnem zboru nasvete in predloge staviti in glasovati. Vsak ud razun deležnikov in ustanovnikov ima le en glas. – Društveniki, ki niso plačali redovito svoje udnine, in deležniki, ki niso točno uplačali deleža ali zapadlih obrokov, izgubijo vsako pravico. – Imena ustanovnikov se vpišejo v častno knjigo ter se zaznamujejo na primernem mestu v narodnem domu.
- Člen 11: Vsako leto meseca marca snide se občni zbor. (...)
- Člen 12: Občni zbor ima te-le pravice: 1. voli upravni odbor in predsednika; 2. odobrava letne račune in nasvete za uporabo prebitkov; 3. odobrava nakup zemljišča, sezidanje ali nakup poslopij; 4. spreminja pravila, (...); 5. voli pregledovalni odsek; 6. sklepa o razidu društva; 7. pretresuje, oziroma sklepa o predlogih, ki jih stavijo društveniki; 8. določuje število deležev, ki se imajo amortizirati. (...)
- Člen 13: Upravni odbor je sestavljen iz osem udov in predsednika. Redni občni zbor, in če je treba tudi izredni občni zbor, voli vsako leto izmed udov 8 odbornikov in predsednika, in sicer volijo predsednika vsi udje skupaj; deležniki in ustanovniki volijo posebej pet odbornikov, a ostali udje posebej tri odbornike. (...)
- Člen 19: Društvo prične delovati takoj po odobrenju teh pravil, oziroma po preteku zakonite dobe po prijavi tega društva na kompetentno oblast. – Takoj potem se ima sklicati občni zbor za volitev predsednika, odbora in pregledovalnega odseka. Do tedaj upravlja društvo in sprejema ude naslednji osnovalni odbor, ki ima sklicati tudi prvi občni zbor, kedar bo prijavljenih vsaj deset udov: prof. Matko Mandić, časnikar, predsednik; dr. Edvard Slavik, odvetniški koncipijent, tajnik; dr. Gustav Gregorin, odvetnik, blagajnik; odborniki: dr. Josip Abram, odvetnik; dr. Otokar Rybář, odvetnik in Ante Bogdanović, trgovec, vsi v Trstu.⁹

⁹Narodna in študijska knjižnica v Trstu, odsek za zgodovino. Fond Narodni dom v Trstu, mapa društvo Narodni dom v Trstu. Tiskana pravila društva.

Pravila so bila torej sestavljena, potrjena od pristojnih oblasti. Bila so razdeljena na 19 členov. Če si malo bolje preberemo posamezne člene ali dele členov pridemo lahko do nekaterih zaključkov. Prva ugotovitev je naslednja: člani pripravljalnega odbora so dobro zastavili in začrtali namene predvsem v drugem členu statuta. Široko zastavljeni cilji so zahtevali ustrezna finančna sredstva. Le-ta pa so bila predvidena predvsem skozi deleže, članarine, prispevke posameznikov, saj je vse slonelo na temelju društvenega delovanja. Očitno so želeli pobudniki pritegniti široko število članstva in veliko število manjših deležev. To je razvidno tudi iz kategorij predvidenega članstva v društvu Narodni dom v Trstu: ustanovniki, deležniki, društveniki, častni člani. In takoj pri tem se porodi druga ugotovitev: različna veljava in teža pri vrednotenju članstva. Vsi lahko volijo predsednika društva. Ustanovniki in deležniki volijo pet članov upravnega odbora, društveniki pa tri. Kdor je torej več vplačal, je imel večjo veljavo in volilno moč.

Po odobritvi pravil je stekla akcija za nove člane s propagando na straneh časopisa *Edinost*. Očitno pa vse le ni teklo gladko. Kritike in polemike so bile za vogalom. Pripomb je bilo vsekakor precej, saj je to razvidno iz časopisa *Edinost*. V ponazoritev tedanjih razmer navajam vsebino članka, ki je izšel v rubriki *Tržaške vesti* dne 29. novembra 1900.

»Narodni dom v Trstu. Oni, ki zabavljajo, ker ni bil še sklican ustanovni občni zbor Narodnega doma, bi storili mnogo boljše, da bi, mesto da bi godrnjali in kritikovali, pridno priglašali ude pri gosp. denarničarju dr. Gregorinu (Via del Molino piccolo št. 3) bodisi kakor ustanovnike, bodisi kakor deležnike, bodisi kakor društvenike s kolikor mogoče visokim letnim prispevkom. S tem bodo najbolj pospeševali ta toli zaželjeni občni zbor, katerega ustanovni odbor skliče, čim bo priglašanih dovolj udov. (...) Pristopajte torej slovanski rodoljubi tržaški in izventržaški v obilem številu društvu »Narodni dom v Trstu«, da se v kratkem lahko skliče ustanovni občni zbor. Darove in oglasila za pristop sprejema za sedaj začasni blagajnik odvetnik dr. Gustav Gregorin v Trstu. Slednjič omenjamo, da samo zabavljanje ne daje pravice do članstva. Tržačan, ki je že deležnik.«¹⁰

Javna polemika se je nato malo utišala. Ostaja pa dejstvo, da pobuda le ni tekla tako v redu, kot so si jo zamišljali člani vodstva društva Narodni dom. Ustanovni občni zbor le ni bil sklican. Vrstile so se seje upravnega odbora društva. O tem priča obvestilo v *Edinosti* dne 7. marca 1901: »Odbor društva »Narodni dom« bo imel svojo sejo v soboto zvečer ob 8.1/2 uri v prostorih »Del. podp. društva.« Očitno je vodstvo želelo obvestiti slovensko javnost, da se vsaj sestajajo.¹¹

Do pravega premika je prišlo spomladi 1901. Od takrat naprej se je resnično začel odvijati klobčič dogodkov, ki so v letu 1904 privedli do otvoritve Narodnega doma v Trstu. Pobuda o ustanovitvi društva Narodni dom z namenom, da se kupi, zgradi ali vzame v najem stavbe, v katerih bi lahko nato polno zaživelo narodno, kulturno in gospodarsko delovanje Slovencev v Trstu in okolici, je v glavnem slonela na narodnem in političnem temelju. Obenem je imela taka pobuda velik povezovalni in čustveni naboj. Tako zahtevni načrti pa so morali nujno sloneti na trdni gospodarski in predvsem finančni podlagi. Prvaki političnega društva *Edinost* so zato pobudo peljali po dveh tirih: narodno-politični z ustanovitvijo društva Narodni dom ter gospodarsko-finančni preko denarnega zavoda Tržaška posojilnica in hranilnica. Pravi mejnik, ki je popolnoma predramil tržaško javnost, pa je bil nakup stavbišča za Narodni dom, ki ga je 29. aprila 1901 izvedla prav Tržaška posojilnica in hranilnica.¹²

¹⁰Edinost, Trst 29.11.1900 (Narodni dom v Trstu).

¹¹Edinost, Trst 7.3.1901 (Odbor društva Narodni dom).

¹²Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 38; Pahor, Milan: Nacionalno in politično zorenje Slovencev v Trstu. V: Narodni dom v Trstu 1904–1920. Trst 1995, str. 42.

Prof. Matko Mandić (1849–1915), narodni buditelj istrskih Hrvatov in tržaških Slovencev, občinski svetovalec, deželni in državnozborski poslanec, 1891–1905 predsednik političnega društva Edinost; predsednik pripravljalnega odbora društva Narodni dom v Trstu.

Občutke slovenskih ljudi nam nazorno opiše časnikar *Edinosti* v članku z dne 30. aprila 1901: »Naš Narodni dom. Veselih obrazov srečavaš danes po mestu in okolici vse polno. Kaj se je zgodilo tako veselega? Slovani smo dobili vendar slednjič tla, na katera si postavimo toli željno pričakovano zavetje, kjer se bomo mogli shajati sami med seboj in odkoder nas ne bo mogel pregnati nihče. Ne bodo nas pehali iz ene dvorane v drugo, kadar bomo hoteli prirejati svoje zabave; odslej nam ne bo treba moledovati okoli naših nasprotnikov za potrebne prostore. Ne, vse to odpade. Narodni dom bo vse sprejemal z očetovsko ljubeznijo v svoje gostoljubne prostore, kjer se nam bo mogoče gibati slobodno in samozavestno. Vse to vedo naši vrli rodoljubi; a vest o nakupu narodnega doma jih je doletela tako nepričakovano, da v prvem trenutku niti niso mogli verjeti, da je to že danes dovršen čin. Čin, ki se je vsem še pred nekoliko dnevi, nekoliko urami zdel le oddaljena svetla prikazen. Včeraj in danes ne slišiš med našim ljudstvom družega pogovora nego o narodnem domu. V naše uredništvo prihajajo kar v procesiji rodoljubi iz mesta in okolice, ki se hočejo osebno prepričati o resničnosti vesele vesti in ki nas povprašujejo po vseh mogočih podrobnostih. Vsi proslavljajo odločni in rodoljubni čin tržaške posojilnice in hranilnice in sliši se občno mnenje, da je prostor, nakupljen za zidanje narodnega doma, najsrečnejše izbran in pravi centrum tržaškega mesta sploh, posebno pa slovenskega oddelka našega mesta. (...)«¹³

Tržaška posojilnica in hranilnica je pred občnim zborom imela navado, da obvesti javnost o tekočem poslovanju. Tako je bil v rubriki *Trgovina in promet* objavljen v *Edinosti* članek dne 4. maja 1901 z naslednjo vsebino: »Trž. posojilnica in hranilnica, registrirana zadruga z omejenim poroštvom, je imela koncem aprila 2,240.898 kron prometa; lansko leto v istem dobi 1,901.175; promet se je torej pomnožil za 339.131 K. Ker k tej svoti ni zapodena kupnina hiše, ki znaša 320.000 kron – se mora reči, da je to lep napredek. Ni nam potreba, da bi naglašali še posebej, kakošne važnosti je ta prekristni zavod za razvoj tržaških Slovencev

¹³ *Edinost*, Trst 30.4.1901 (Naš Narodni dom).

in sploh tu živečih Slovanov; ni nam potreba, da bi povdarjali in priporočali, da naj vsaki zavedni Slovenec ali sploh Slovan le v tem domačem zavodu ulaga svoj denar; treba pa je opozoriti vse one (posebno uslužbenke), katere so do sedaj gospodarji in delodajalci odvrčali, da naj nikar ne vlagajo denarja v slovenski »kasi« – češ niti svoje hiše nima. Kajti Tržaška posojilnica in hranilnica – ali, kakor ljudstvo navadno pravi: »slovenska kasa« – ima sedaj svojo lastno hišo, na najlepšem prostoru. (...)«¹⁴

Iz zgoraj navednih vrstic članka padeta v oči predvsem dva podatka. Prvi podatek nam pove, da vsota 320.000 avstrijskih kron, potrebna za nakup zemljišča in hiše, kjer so nameravali graditi nov Narodni dom v Trstu, ni bila zaobjeta v rednem obračunu Tržaške posojilnice in hranilnice. Pri vseh raziskavah o Narodnem domu v Trstu je bilo eno izmed temeljnih vprašanj, kako so lahko tržaški Slovenci finančno krili nakup stavbišča na tedanjem Vojaškem trgu ter nato še gradnjo doma. Vse to je denarno krila Tržaška posojilnica in hranilnica, vendar ostaja odprto vprašanje, od kod denar, saj sami tržaški Slovenci oziroma Tržaška posojilnica in hranilnica niso zmogli tako velikega finančnega projekta. Vsekakor so priskočili na pomoč slovenski in slovanski tržaški velepodjetniki in veleposestniki, ki so se že v prejšnjih letih izkazali s podporo časopisu *Edinost* in kasneje pri ustanovitvi poslovne delniške Jadranske banke v Trstu leta 1905. Denar (ali vsaj del) je vsekakor prispel tudi zunaj Trsta; tu sta možni samo dve poti – osrednja Slovenija z Ljubljano ter Čehi, od koder smo Slovenci prevzeli ideje o Narodnem domu, Sokolu, gospodarstvu, združništvu in denarništvu. To poglavje bo treba še podrobno preučiti. Drugi podatek pa se nanaša na besedi oziroma pojma Slovenec in Slovan. Iz člankov in zapisov tiste dobe pride jasno do izraza, da so naši predniki v Trstu vsekakor čutili za Slovence, vendar so obenem poudarjali tudi slovansko pripadnost. Tako so se obenem čutili za Slovence in za Slovane, vendar en pojem ni izključeval drugega, ker sta se nekako dopolnjevala.

2. junija 1901 je bil v stavbi v ul. sv. Frančiška 2, kjer je bil takrat sedež denarnega zavoda in obenem prostori Slovanske čitalnice, redni občni zbor Tržaške posojilnice in hranilnice. 4. junija 1901 je *Edinost* objavila poročilo z zborovanja članov zadruga: »IX. občni zbor »Tržaške posojilnice in hranilnice« (registrovane zadruga z omejenim poroštvom) se je vršil minolo nedeljo, dne 2. t.m. Predsednik tega našega velevažnega zavoda, g. Ivan Abram je otvoril zborovanje s primernim nagovorom. Omenjal je delovanje zavoda v minolem letu in povdarjal, da je posojilnica in hranilnica vsled sklepa občnega zbora pričela obrestovati hranilne vloge polumesečno, kar je v korist vlagateljem, a povzroča, seveda, zavodu nekoliko – manje dobička. Nadalje je sporočil navzočim zadružnikom, da je »Tržaška posojilnica in hranilnica« kupila svojo lastno hišo in sicer ono Piazza Caserma št. 2. Vzrok temu koraku je znan.

Tržaški Slovenci ne moremo v mestu dobiti primernih stanovanj in prostorov za naša društva, ne moremo dobiti prostorov za zborovanja, niti za drag denar ne; ni nam preostalo torej družega nego to, da se najmočnejše društvo, ki je obenem tudi denarni zavod, odloči za nakup lastne hiše! Ta korak je velevažen tudi za naš zavod sam, ker si na ta način lahko uredimo lastne prostore po svoji potrebi in se nam ne bo bati, da bi nam bilo od leta do leta iskati družega stanovanja. Vrhu tega pa posojilnica in hranilnica pridobi s tem na ugledu; nje delovanje se razširi in vlagatelji hranilnih vlog bodo lahko brez skrbi, kajti zavodu, ki ima lastno hišo, se mora že več zaupati. (...) Utis, katerega je ta skupščina ali občni zbor naredil na nas, je bil jako ugoden! Vse v najlepšem redu, vsako pojasnilo točno in natančno. Vidilo se je pa tudi, da se je naše ljudstvo že privadilo narodnogospodarskih odnošajev in da zaupa odboru, ki vodi tako spretno naš velevažni zavod, našo dično posojilnico in hranilnico.«¹⁵

¹⁴ *Edinost*, Trst 4.5.1901 (Tržaška posojilnica in hranilnica).

¹⁵ *Edinost*, Trst 4.6.1901 (IX. občni zbor Tržaške posojilnice in hranilnice).

V članku časnikar *Edinosti* navaja predsedniško poročilo Ivana Abrama, ki je med drugim dejal, da je vzrok nakupa stavbišča za Narodni dom dejstvo, da razna slovenska društva in organizacije niso mogle najeti primernih prostorov za delovanje. Nedvomno so bile pri tem velike težave, ker se je del italijanskega Trsta tudi na ta način protivil naraščajoči prisotnosti Slovencev v samem središču mesta. Po drugi strani so resnično spodleteli nakupi že obstoječih kinodvoran oziroma gledališč. Zato so se končno odločili za rešitev, ki je bila najboljša, a obenem najbolj zahtevna in najdražja: nakup stavbišča, na katerem zgraditi novo stavbo, ki bo najbolj ustrezala potrebam narodnjaškega tabora tržaških Slovencev. Najbolj tehtnega vzroka pa predsednik Abram ni navedel; in sicer, da se je narodno gibanje Slovencev v Trstu in okolici že tako razširilo, da je nujno potrebovalo osrednji sedež v samem mestnem jedru. Nov Narodni dom je najbolj ustrežal taki ideji.

Nakup je bil izvršen. Gospodarski in finančni načrt je bil pripravljen, sedaj je bilo treba okrepiti narodno komponento. Tako je ponovno stopila v ospredje nuja po izvedbi ustanovnega občnega zbora društva Narodni dom v Trstu. Narodno politična akcija je morala podkrepiti finančni načrt, obenem pa je bilo treba primerno osvestiti širši krog slovenskega prebivalstva o problemu Narodnega doma v Trstu.

Klobčič dogodkov se je začel hitro odvijati po zaključku občnega zbora Tržaške posojilnice in hranilnice. Najprej je *Edinost* 11. junija 1901 objavila vest, da je bil odprt stalni urad društva Narodni dom in Političnega društva Edinost z uradnimi urami ob delavnikih in nedeljah v prostorih v ul. Molino piccolo št. 1. Vest oziroma obvestilo je bilo važno iz dveh vidikov: akcija o ustanovitvi društva je stekla, obenem je bila politično podprta s strani vodstva narodnjaškega gibanja Edinost. Nadalje je časnik *Edinost* začel v juniju 1901 pogosto objavljati sezname članov društva Narodni dom (deležniki, društveniki). Določili so datum ustanovnega občnega zbora društva. Najprej so ga sklicali za 30. junij, nato pa je bil preložen na 7. julij 1907, ko se je vršil v prostorih Slovenske čitalnice, ki je imela sedež v ul. sv. Frančiška 2 v prvem nadstropju.¹⁶

In prav ustanovnemu občnemu zboru društva Narodni dom je časopis *Edinost* posvetil v juniju in juliju 1901 veliko prostora. To le podčrtuje politično važnost dogodka. Narodno politična akcija je morala podkrepiti gospodarsko in finančno operacijo. V sklopu priprav na ustanovni shod je osnovalni odbor društva (objavljena so bila imena vseh šestih članov) objavil na prvi strani časopisa *Edinost* proglas. V tem proglasu se zrcalijo cilji in nameni društva, obenem pa nam besedilo prikaže tedanja stališča slovenskega narodnega gibanja v Trstu in okolici. Že sam naslov proglasa je nazoren: »Slovani v Trstu in okolici!«

Povzemam nekaj misli iz proglasa, ki je bil objavljen 14. junija 1901: »Dne 30. junija 1901, ob 10. uri predpoludne se ima vršiti v prostorih »Slovanske čitalnice« v Trstu, ulica S. Francesco 2, ustanovni občni zbor društva »Narodni dom v Trstu«, na katerem se bodo volili: predsednik, upravni odbor in pregledovalni odsek tega društva. S tem se je vprašanje o »Narodnem domu« v Trstu za znaten korak približalo svoji rešitvi. Na Vas je, rodoljubi in rodoljubke, da to rešitev pospešite s tem, da že pred občnim zborom mnogoštevilno pristopite našemu društvu. (...) Koliko časa že si želimo vsi lastnega ognjišča tu na lepi zemlji naši; strehe, pod katero bi osredotočili vse naše društveno življenje; prostorov, ki bi nam bili netišče krepke narodne samozavesti, vir svežega domoljubja! Samo dejstvo, da na rodni zemlji za drag denar ne moremo dobiti mesta, kjer bi delovali, ne morda v politične demonstracije, marveč na polju prosvete, ker nam nasprotniki ne odstopajo niti za en dan svojih gledališč, svojih dvoran, – govori dovolj jasno, da si moramo pomagati sami, ako hočemo, da bomo napredovali in ne nazadovali.

¹⁶Edinost, Trst 11.6.1901 (Stalni urad društva Narodni dom in polit. društva Edinost); Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 39.

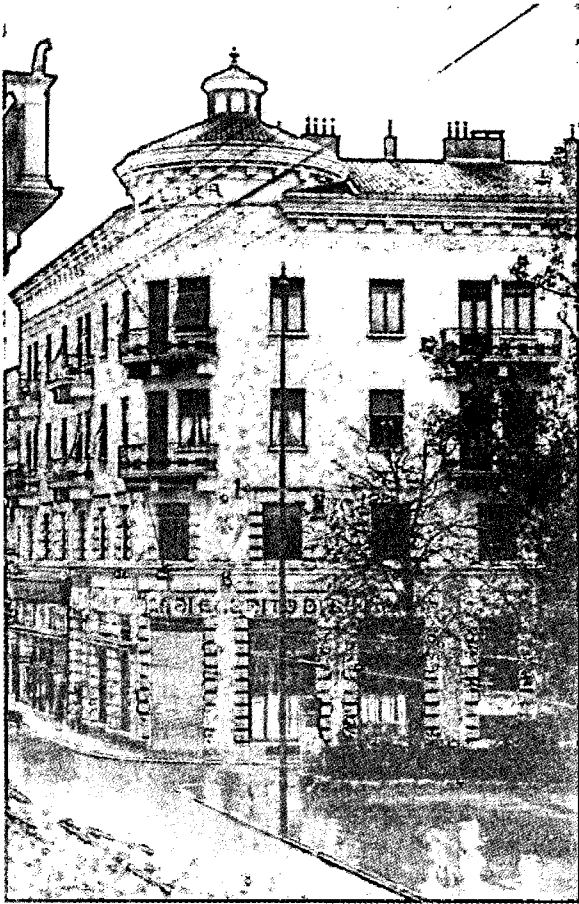
Tržaško Slovanstvo je baš zadnji čas o mnogih prilikah pokazalo rojakom in svetu, da je tu, da živi in da hoče živeti. Svet je ostrmel, ko je videl Vašo žilavost, Vaš pogum, Vašo požrtvovalnost v boju za svete narodne pravice. Svet spremlja vaše stremljenje z blagoslovom in dobrimi željami, ko je spoznal, da se nočete odreči svoji eksistenci. Sedaj velja, da velikim zmagam zadnje dobe postavite viden znak, stalen spomenik, in ta spomenik bodi »Narodni dom v Trstu«! Ne treba Vam na široko razlagati namene našega društva. Isto naj, kakor veste, združuje in vsestranski pospešuje slovanska društva v Trstu in okolici. V to svrho naj zida, kupuje in vzdržuje primerna poslopja, kjer se pod kolikor mogoče ugodnimi pogoji nastanijo slovanska društva; v slučaju potrebe naj istim najema stanovanja, naj jih podpira s posojili, naj za udobnost udov in prijateljev slovanskih društev ustanavlja gostilne, kavarne in prenočišča. Glavni cilj našemu društvu pa je za sedaj ustanovitev »Narodnega doma« v mestu samem. Slavna »Tržaška posojilnica in hranilnic« je nakupila v to svrho že krasen prostor v sredini mesta, a za gradnjo primerne poslopja, ki bo delalo čast tržaškemu Slovanstvu, še treba mnogo, mnogo gmotnih sredstev. A do uresničenja naših želja ni daleč, ako bode te obilnimi darovi pospeševali naše napore, ako bode mnogoštevilno pristopali k društvu »Narodni dom v Trstu«.

Začnimo torej zlagati prispevke! Zrno do zrna pogača, kamen do kamna palača! Pravila našega društva, odobrena z odlokom ces. kr. namestništva v Trstu od dne 30. oktobra 1900 št. 2812/Pr., so v tem oziru tako razsežna, da vsakomur dovoljujejo sodelovanje na zidanju »Narodnega doma« v Trstu. Premožnejši rodoljubi naj postanejo ustanovniki z enkratnim darom najmanj 200 K. Kdor hoče, da se mu denar obrestuje in amortizira, naj pristopi društvu kakor deležnik. Delež znaša 200 K ter se ga lahko plačuje v štirih poluletih obrokih. Društvenikom pa je dano na slobodo, da plačujejo letne doneske po 24, 12, ali 6 K, kakor kdo premore. A tudi radodarni doneski, i najmanjši, bodo društvu vedno dobro došli. Nihče se torej ne more izgovarjati, da mu je bilo nemogoče, pomagati na zidanju tega važnega narodnega spomenika. (...)

Preko dve sto kilometrov bi se imel razpenjati veliki most nad čisto slovensko zemljo. Nekaj trdnjav smo na tej črti že zgradili. Za Mariborom, Celjem in Ljubljano bodi Trst zadnji železni obroč v mogočni verigi slovenske ljubezni, katere ne raztrgajo vse posvetne moči, a »Narodni dom« v Trstu bodi najkrepkejša utrdba slovanske Adrije v strah dvojnemu sovražniku! Slovenci, Slovani! Resni so časi, mislimo na svoje utrjevanje. Vsakdo položi na žrtvenik domovine, po svojih močeh, če še tako skromen dar, da se bo kmalu dvigal proti nebu ponosni »Narodni dom« v Trstu.¹⁷

Če strnemo nekaj misli, ki nam jih ponuja proglas ustanovnikov društva Narodni dom v Trstu, potem lahko rečemo naslednje. Gradnja Narodnega doma je pomenila dokončno potrditev slovenske in obenem slovanske prisotnosti v mestu Trst. Druga ugotovitev gre poudarku samobrambe slovenstva pred drugimi zunanjimi nasprotniki: v Trstu sta takrat bila dva in sicer nacionalistični italijanski ter splošni avstrijsko-nemški, ki je skušal prodreti na Jadran in Balkan. Zato tudi izgradnja Narodnih domov-utrd od Maribora do Trsta. Prav zaradi tega dejstva pridemo nato do naslednje ugotovitve. Narodni dom v Trstu ni mogel biti navadna velika palača, moral je biti nekaj posebno lepega in mogočnega. Tretji motiv, ki se lahko razbere iz tega in drugih dokumentov tiste dobe, zadeva samo mesto Trst. Ponekod zasledimo trditvi: Trst je slovensko oziroma slovansko mesto po zgodovinskem, človeškem in božjem pravu. To pomeni, da se je začela tekma, komu bo resnično pripadel Trst. Gradnja Narodnega doma pa je bila pomembna etapa.

¹⁷ Edinost, Trst 14.6.1901 (Slovani v Trstu in okolici!).

Palača (bivšega) Trgovskega doma v Gorici. Načrt je izdelal arhitekt Maks Fabiani, dela pa vodil arhitekt Josip Costaperaria. Vodstvo goriškega narodnjaškega tabora je sledilo zgledu tržaškega, ko so se odločili za gradnjo nove stavbe in ne za odkup že obstoječih. Gradnja Trgovskega doma v Gorici je bila skoraj sočasna s gradnjo Narodnega doma v Trstu. Konec decembra 1904 je bila stavba dograjena.

19. junija 1901 je začela tržaška *Edinost* objavljati sezname deležnikov in darov za društvo. Tako zasledimo tistega dne v stolpcu na časopisu »Izkaz deležnikov društva »Narodni dom v Trstu«. 1. G. Josip Andrejevič Pertot, Barkovlje h. št. 116 (Rumena hiša); 2. G. Josip Turk, Štoklja h. št. 133; 3. G. dr. Gustav Gregorin, odvetnik v Trstu; 4. G. Jakob Štoka, posestnik in vodja odvetniške pisarne v Trstu; 5. G. Josip Kranjc, Trst; 6. G. Ante Bogdanović, trgovec, Trst; 7. G. dr. Josip Abram, odvetnik, Trst. Imenovani p.n. gospodje so pristopili vsaki z enim deležem po 200 K pred 14. junijem t. l., ko je izšel v listu znani poziv. Potem je pristopil z deležem 200 K I. I., delavec v Trstu, ki pa noče, da njegovo ime pride v javnost. Slava in hvala vsem, zlasti pa slovenskemu delavcu, ki je ob enem izjavil, da eno leto dni ne bo zahteval obresti od svojega deleža. Vivant sequentes!« Za tem stolpcem pa je bila še posebna rubrika *Darovi za Narodni dom*, kjer so objavljali višino prispevkov in ime darovalca.¹⁸

1. julija 1901 naletimo na straneh *Edinosti* na dva članka na tematiko Narodnega doma. Nadaljuje se objavlanje imen novih članov društva. Tako lahko beremo: »Nadaljni deležniki društva »Narodni dom« v Trstu: 79. Fran Ukmar, vratar pri Sv. Ani; 80. g. Ivan Goriup, veleposestnik na Opčinah, deželni poslanec. Isti gospod poslanec pa je ob enem pristopil

¹⁸ *Edinost*, Trst 19.6.1901 (Izkaz deležnikov društva Narodni dom v Trstu).

društvu kakor 10. ustanovnik z darom 200 K ter je s tem opozoril naše premožnejše rojake – česar morda nekateri dosedaj niso vedeli, ali pa niso hoteli vedeti –, da je dovoljeno prvo in drugo, da je torej lahko vsakdo, komur dovoljujejo sredstva: ustanovnik, deležnik, pa istodobno tudi še društvenik »Narodnega doma« v Trstu. Dal Bog, da bi požrtvovalnega našega voditelja naši boljše situirani rojaki hoteli posnemati v velikem številu. Nadaljnje darove, deleže in udnino sprejema g. Josip Ulčakar, tajnik »Tržaške posojilnice in hranilnice« v Trstu, ul. S. Francesco št. 2, kjer se dobivajo tudi kamenčki za Narodni dom v zvezkih s 50 lističi po 20 stotink.«¹⁹

Društvo Narodni dom je za nabiralno akcijo v korist izgradnje doma natisnilo posebne lističe, na katerih je bil narisana dom v gradnji. Vsak listič je veljal 20 stotink krone. Nosil je izrazito ime: kamenček. Bilo je povzeto po znanem reku: Zrno do zrna pogača, kamen do kamna palača. Na lističih je bil odtisnjen žig društva Narodni dom, naslov Tržaške posojilnice in hranilnice; vse skupaj je bilo obogateno še z dvema gesloma: *Darujte za gradnjo narodnega doma v Trstu!* ter *Pomagajte graditi trdnjavo Slovenstva in Slovianstva ob sinji Adriji!*²⁰

Na dan 1. julija 1901 je tržaška *Edinost* objavila tudi članek s pomenljivim naslovom »Naši narodni davki.« Citiram nekaj misli iz omenjenega članka: »Poleg mnogovrstnih davkov, ki jih zahteva država ozir. dežela in občina, imamo mi avstrijski Slovenci jako občutne narodne davke, teh davkov nam ne nalaga nikak pisani zakon, ampak le narodna zavest in iz nje izvirajoče dolžnosti. Te dolžnosti so za naše razmere ogromne. Le pomislimo, kaj pomenja za maloštevilni in gospodarsko nejakni slovenski narod to, da si mora prepotrebnih šol in družih kulturnih ustanov vzdrževati iz privatnih sredstev in poleg tega, ali kljub temu, prispevati državi, deželi in občini v polnem obsegu za vse potrebe in zahteve moderne ustavne državne uprave. (...) Ali kaj hočemo? Ako nam je za narodni obstanek, ki je posebno dandanes pred vsem odvisen od kulturne narodove sile, ki gre roko v roki z gospodarskim razvojem, ne preostaja nam ob sedanjih političnih razmerah drugzega, nego delati na svojo pest ali bolje: na lastne stroške ustanovljati šole in druge narodno-kulturne in narodno-gospodarske zavode.

Pa čemu toliko uvoda? Mi vsi vemo, kaj pomenja za Slovence družba sv. Cirila in Metodija, kateri pripada glavni del naših narodnih davkov; in ravno tako vemo, ali bi vsaj morali vedeti – in s tem smo neposredno pri stvari – kakega pomena ima biti bodoči »Narodni dom« za razvoj slovensko-narodnega življenja v Trstu. (...) Tu pa nas je nenadoma vzradostila vest, da je »Tržaška posojilnica in hranilnica« kupila na krasnem prostoru, takorekoč v centru mesta, hišo, na katere mestu se ima sezidati »Narodni dom«. Kdo bi se čudil, da smo bili neznansko veseli te novice?! Ali žal, da to veselje ni rodilo tistih posledic, katerih bi bili pred vsemi želeli – obilo prispevanje oziroma vestno in splošno vršenje narodno-davčne dolžnosti za »Narodni dom«. Z golim navdušenjem se tudi »Narodni dom« ne sezida, tudi zanj treba kamenja in drugzega materijala, a za to treba – denarja!

Res je, da so mnogi tržaški Slovenci izvršili svojo dolžnost, a še več njih niso storili tega. Seveda je tudi res, da so nekateri naši rodoljubi oziroma rodoljubke že itak preobteženi z narodnimi davki, ker jim je vedno prispevati v najrazličnejše narodno-kulturne svrhe. (...) Tembolj bi pa bilo želeli, da se zdramijo tudi drugi in malo rajše in globokejšo sežejo v žep za »Narodni dom«. Tudi izventržaški, osrednji Slovenci naj bi se ne držali tako mrzlo in rezervirano glede tega važnega podjetja tržaških Slovencev, kakor bi se to njih kar nič ne tikalo. Dajmo, združimo se vsi, da se v Trstu na trgu Caserma čim prej dvigne ponosno naš

¹⁹ Edinost, Trst 1.7.1901 (Nadaljni deležniki društva Narodni dom v Trstu).

²⁰ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino. Fond Narodni dom v Trstu, mapa Narodni dom.

Vabilo
na
ustanovni občni zbor
društva „Narodni dom“ v Trstu
ki se bo vršil
v nedeljo dne 7. julija ob 10. uri predp.
v prostorih
„Slov. Čitalnice“, ul. S. Francesco št. 2.

DNEVNI RED :

1. Nagovor začasnega predsednika ;
2. poročilo zač. tajnika ;
3. poročilo zač. blagajnika ;
4. volitev predsednika, odbora in pregledovalnega odseka ;
5. slučajni predlogi.

Pred občnim zborom od 8. do 10. ure se bodo v istih prostorih sprejemali novi udi.

Na obilno udeležbo uljudno vabi

osnovalni odbor.

Politični pregled.
V TRSTU, dne 5. julija 1901.

*Vabilo na ustanovni občni zbor
društva Narodni dom v Trstu (Edinost
5.7.1901).*

politično, narodno, kulturno ter gospodarsko pomembnost in težo je imela ideja o gradnji Narodnega doma v Trstu. V imenu pripravljalnega odbora so spregovorili predsednik Matko Mandić, tajnik Edvard Slavik, blagajnik Gustav Gregorin, odbornik Otokar Rybář. Sicer pa nam poročila časopisa *Edinost* najbolje pričarajo pomembnost trenutka, miselnost dobe in mik preteklosti.²²

V ponedeljek 8. julija 1901 je izšla 153. številka *Edinosti* v tistem letu. Poročilo o ustanovnem občnem zboru društva Narodni dom je bilo na prvi strani skozi tri kolone. Časnikar *Edinosti* nam takole poroča: »Osnovni shod društva »Narodni dom« v Trstu se je vršil včeraj prepoldne v dvorani »Slovanske čitalnice«. In pripomniti moremo z rodoljubnim zadoščenjem: pod ugodnimi avspicijami. Do 10. ure so se pridno vpisovali deležniki in udje in ko je predsednik pripravljalnega odbora, g. prof. Mate Mandić, otvoril zborovanje, je bila dvorana napolnjena občinstva, kateremu je bilo čitati na licih, da je je posebno zanimanje za stvar privedlo na to zborovanje. Gospod prof. Mandić je povdarjal, da je pripravljalni odbor prijetno iznenadjen, ko vidi tu malone vse dosedaj priglasivše se člane in deležnike društva. (...) Vsi ste že čitali – je nadaljeval predsednik – oklic v »Edinosti« in vsem vam je gotovo že znan pomen in namen društva »Narodni dom«. Gradnja narodnega doma je za nas – poleg

»Narodni dom«, ki naj bo pričal bratom, da je Jadranska obala slovanska zemlja, na kateri že od davna teče zibel slovenskih ozir. hrvatskih sinov in hčera. Rodoljubi, rodoljubke ter slovenski bratje in sestre širom sveta: ne zabite tržaškega »Narodnega doma«!²¹

Nepodpisani avtor članka poziva vso slovensko javnost, naj podpre napore pri izgradnji Narodnega doma v Trstu. Zanimivo je dejstvo, da se obrača tudi na slovensko javnost v osrednji Sloveniji, s poudarkom, da so narodne zadeve stvar vseh. Obenem gre poziv Slovincem in Hrvatom ob Jadranu. Vse to se sklada s programom političnega društva *Edinost*. Slovenci so v Trstu plodno sodelovali s Hrvati na vseh področjih. Zato je popolnoma umeven poudarek na slovenstvu in obenem na slovanstvu. Prvi del članka pa je posvečen problemu dodatnih bremen oz. narodnih davkov, kot jih imenuje avtor. To je naravna danost za narodno manjšino, ki živi v večinskem okolju drugega naroda. Ti poudarki so še kako aktualni za slovensko narodno skupnost v deželi Furlaniji-Julijski krajini po skoraj 100 letih od zapisa v tržaški *Edinosti*.

V nedeljo 7. julija 1901 je bil ob 10. uri ustanovni občni zbor društva Narodni dom v prepolni dvorani Slovanske čitalnice v ul. sv. Frančiška 2. Tržaška *Edinost* je kar tri dni zaporedoma poročala na prvi strani o shodu: 8., 9. in 10. julija 1901. Vse to še enkrat potrjuje, kakšno

²¹ *Edinost*, Trst 1.7.1901 (Naši narodni davki).

²² Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 41.

šolskega – najvažnejše vprašanje. Šole ne moremo dobiti ni od države ni od dežele; zato si moramo pomagati kakor vemo in znamo s pomočjo naše šolske družbe. Istotako si bomo morali sami zgraditi »Narodni dom«. (...) Pred kakimi dvema leti se je bil zasnoval poseben pripravljalni odbor, ki si je bil nadel nalogo, da sestavi primerna pravila za društvo »Narodni dom« in katera imate sedaj v svojih rokah. Vaša častna udeležba priča, da odobrujete delovanje pripravljalnega odbora. (...) Prosim torej g. tajnika, naj poda svoje poročilo! (Živahno odobravanje in ploskanje).

Tajnik pripravljalnega odbora, gosp. dr. Edvard Slavik, je izvajal nekako tako-le: Dolgo že, več let je temu, ko se je vzbudila želja, da bi si tržaški Slovenci sezidali svoj dom. Potreba tega doma pa je postala v zadnji čas akutna; ko so nas sovražniki naši jeli izključati iz vseh javnih lokalov: gledališč in dvoran. Tako so nas prisilili, da smo morali opustiti marsikatero drugo skrb in se lotiti dela, da si dobimo hišo, kjer dobe naša društva varno zavetje. Znano vam je vsem, da smo bili najeli prostore »Zeleni hrib«. Ali čim so naši ljubi sosede izvedeli o tem, so hiteli, da je občina kupila tiste prostore. (...) Pred kakimi dvema leti se je torej sešel pripravljalni odbor (...). Naloga mu je bila, da sestavi pravila. To ni bilo lahko delo. Po dolgem premišljevanju in posvetovanju smo slednji sestavili pravila, kakor jih imate pred seboj. In čudo, čudo: ta pravila je namestništvo nenavadno hitro odobrilo. To je res nenavaden slučaj, da bi namestništvo odobrilo pravila, ne da bi jih vsaj enkrat vrnilo. (...) Kaj tacega se menda ni dogodilo nobenemu društvu, kakor našemu. (...) Dr. Slavik je zaključil: Pripravljalni odbor je zvršil svojo dolžnost in izroči danes svojo nalogo definitivnemu odboru. (...) Na delo torej, da bo čim prej stal naš narodni dom v ponos narodu, vkljub sovražnikom! Na delo v čast našega naroda! (Viharno odobravanje).«²³

Naslednji dan, v torek 9. julija 1901, je *Edinost* prav tako na treh kolonah na prvi strani objavila poročilo oz. nadaljevanje poročila o ustanovnem shodu. Če si je hotel zavedni tržaški Slovenec prebrati novico o ustanovnem shodu društva Narodni dom, je moral kupiti izvod *Edinosti*, ki je takrat (julija 1901) stal 6 stotink krone (ali 3 novčiče). Letna naročnina na dnevnik *Edinost* je takrat stala 24 kron, prav toliko je bila letna članarina društvenika pri društvu Narodni dom v Trstu.²⁴

Preberimo, kaj je zapisal časnikiar *Edinosti*! »Začasni blagajnik, dr. Gustav Gregorin, je izjavil, da more biti se svojim poročilom jako kratek. Društvo je šele v začetkih svojega delovanja, in ni smeti zahtevati, da bi kazalo že na velike vspehe. (...) Darovi in ustanovnine do 6. julija 1901 znašajo K 4412 st. 68, udnine K 35 st. 50, skupaj K 4448 st. 18. Od tega se nahaja: 1.) v ljubljanski mestni hranilnici K 746 st. 4; 2.) v »Tržaški posojilnici in hranilnici« K 3097 st. 30; za razne tiskovine, poštnine itd. se je potrošilo K 531 st. 82. (...) Na deležninah je vplačano K 2950. Govornik je toplo apeliral na tržaške Slovane, naj pospešujejo namen tega prevažnega društva, s tem, da sami darujejo po svojih močeh in da skušajo pridobivati drugih dobrotnikov. Poročili tajnika in blagajnika sta bili soglasno odobreni. Ob točki »volitev odbora« se je oglasil za besedo dr. Otokar Rybář, ki je izjavil: danes odstopajoči odbor se je mnogo bavil z vprašanjem predsednika društva »Narodni dom«. (...) Bodoči predsednik ne bo imel le važne naloge, ampak tudi veliko dela! (...) Skušali smo torej in se obračali do raznih odličnih oseb, o katerih smo menili, da bi odgovarjale vsem opravičenim potrebam. (...) Mi moramo vendar imeti predsednika, kateremu ne bo trebalo imeti nobenih

²³ *Edinost*, Trst 8.7.1901 (Osnovni shod društva Narodni dom v Trstu).

²⁴ Za primerjavo lahko navedemo podatek, da je moral zavedni tržaški Slovenec odšteti 330.000 lir za letno naročnino *Primorskega dnevnika* za leto 1999. Ti podatki nam povedo le del realnosti, saj bi bila primerjava dosti bolj tehtna, če bi poznali resnično vrednost takratnega denarja napram mesečnim plačam in letnim dohodkom. Torej vedeti bi morali predvsem, koliko je 24 kron pomenilo v odnosu do mesečnega oziroma letnega dohodka takratnega tržaškega Slovenca.

Dr. Gustav Gregorin (1860–1942), prvi slovenski odvetnik v Trstu, eden voditeljev političnega društva Edinost, mestni svetovalec, deželni in državnozbornski poslanec; 1901 izvoljen za prvega predsednika društva Narodni dom v Trstu.

obzirov, ki se ne bo strašil nikogar in ki bo imel veselje do dela. (...) Zato mislim, da za začetek ne bo slabo, ako izvolimo moža, na katerega mislim jaz. Saj se je ta mož tudi do sedaj največ brigal za društvo: on ima poleg pokojnega Abrama največ zasluge, da smo kupili stavbišče; on je nabiral člene in darove, on je storil velik del tega, kar je storjenega do sedaj. Ta mož je gospod dr. Gustav Gregorin. (Frenetični dolgotrajajoči živio-klici in ploskanje po vsej dvorani). Nočem peti hvale nikomur ali resnici treba dati pristojno jej mesto. In – dr. Gregorin – to vem – je želel najiskreneje, da kdo drug stopi na to mesto, slednjič pa je sprevidel tudi on sam, da korist stvari zahteva od njega to žrtev in se je udal. Predlagam torej, da dra. Gustava Gregorina izvolimo predsednikom našega društva. (...)»²⁵

V nadaljevanju članka je kronist opisal še predloge za člane pregledovalnega (nadzornega) odbora in predloge za 8 odbornikov. Sledila je razprava, osvojitve predlogov in nato še izvolitev. Zaključek shoda je *Edinost* objavila v sredo 10. julija 1901: »Dr. Gregorin (pristrčno pozdravljen) je izjavil: (...) Zahvaljuje se na skazanem zaupanju, prosi vsestranske podpore za čas, dokler bo predsedoval društvu, da izvedemo svojo zasnovo, kakor zahtevata čast in bodočnost naroda našega. (Vseobče pritrjevanje). Tu je gospod prof. Mandić odstopil predsedništvo dr. Gregorinu in je zborovanje nadaljevalo s točko »razni predlogi«. Zborovalec Anton Biček je sporočil željo delavcev, da bi se našemu podjetju odprla vrata imovitnikov. Delavcem, da se čudno zdi, da se med onimi, ki so se že zglasili, pogreša še marsikako znano ime. (...) Ko je še zborovalec Kravos stavil predlog, naj se dosedanjemu pripravljalnemu odboru izreče zahvala na trud in vsesplošnemu delovanju in je bil ta predlog soglasno vsprejet od zborovalcev, je predsednik dr. Gregorin zaključil to znamenito zborovanje s pozivom do navzočih, naj bodo vsi apostoli ideje gradnje slovanskega narodnega doma v Trstu.»²⁶

²⁵ *Edinost*, Trst 9.7.1901 (Osnovni shod društva Narodni dom v Trstu – dalje).

²⁶ *Edinost*, Trst 10.7.1901 (Osnovni shod društva Narodni dom v Trstu – zvršetak).

Vodstvo društva Narodni dom, ki je izšlo iz ustanovnega zbora, je bilo takole sestavljeno: predsednik Gustav Gregorin, odborniki Gjuro Vučković, Otokar Rybář, Josip Mahne, Ante Bogdanović, Josip Abram, Matko Mandić, Josip Ulčakar, Josip Rože; nadzorniki pa so bili Matej Pretner, Ivan Knavs, Gracijan Stepančič, Edvard Slavik, Anton Kalister. Člani vodstva so bili prvaki političnega društva Edinost, vodilni iz društva CMD, Delavskega podpornega društva, Tržaške posojilnice in hranilnice, Tržaškega Sokola in vidne osebnosti iz narodnega gospodarstva slovenskega in slovanskega rodu (Dalmatinci, Istrani). Društvo je imelo narodno in politično vlogo, ki je dajalo projektu Narodni dom potreben zagon in podporo, ozaveščalo slovensko prebivalstvo na zborovanjih in srečanjih, na občnih zborih in usmerjalo javno mnenje s podporo časopisa *Edinost*. Akcija za gradnjo Narodnega doma v Trstu je v bistvu prevzela Tržaška posojilnica in hranilnica. To je jasno razvidno iz dejstva, da društvo Narodni dom ni imelo rednih občnih zborov v teku gradnje stavbe Narodnega doma. Prvi občni zbor društva Narodni dom, po ustanovnem shodu, je bil leta 1905, ko je bil Narodni dom že dograjen.

Gradnja Narodnega doma

Ob desetletnici poslovanja je Tržaška posojilnica in hranilnica Trst (TPH) izdala tiskano poročilo in računski sklep za X. upravno leto 1901. Poročilo, ki je v bistvu prava mala publikacija, je natisnila tiskarna Edinost aprila 1902. Na 28 straneh najdemo vrsto zanimivih informacij: poročilo načelnštva, sestava načelnštva in nadzorništva, promet za leto 1901, poročilo o nakupu hiše na Piazza Caserma št. 2 (Vojaški trg), račun obresti 1901, račun uradnih stroškov 1901, račun zgube in dobička, bilanca 1901, statistični podatki TPH za obdobje 1892–1901, hranilne vloge, tekoči računi, vloge deležev, imena vseh 2291 združnikov.²⁷

Iz poročila načelnštva povzemam nekaj stavkov, ki se nanašajo na Narodni dom:

»Opomniti je še, da je dne 1. decembra 1901 minulo deset let, odkar je naš zavod pričel svoje delovanje. Lep in stalen napredek tržaške posojilnice in hranilnice, katerega smo dosegli tekom prvega desetletja njenega obstanka, se od sih dob ne bo kazal samo v številkah in ostal nepoznan širšim slojem, ampak zrcalilo se bo v »Narodnem domu« v lepi hiši, katero sezida posojilnica in hranilnica na trgu Caserma šte. 2, kjer je kupila hišo, oziroma stavbišče za kupnino K 320.000. V mali sobici, v ulici Molin piccolo, kjer je naš zavod odprl svoj urad, pričelo se je delovanje, a desetletnico pa praznuje dandanes močna in ponosna posojilnica in hranilnica s tem, da si je kupila svojo lastno hišo na enem najlepših in najprikladnejših prostorov tržaškega mesta in vstanovila pokojninski zaklad za svoje uradnike.«²⁸

Ob desetletnici poslovanja je bilo vodstvo Tržaške posojilnice in hranilnice (TPH) sestavljeno iz naslednjih osebnosti: načelnštvo – ravnatelj (danes bi rabili izraz predsednik) Ivan Mankoč, veletrgovec in posestnik; prvi podravnatelj (prvi podpredsednik) Gracijan Stepančič, veletrgovec; drugi podravnatelj (drugi podpredsednik) Srečko Bartelj, posestnik; odborniki – dr. Gustav Gregorin, odvetnik; Anton Kalister, posestnik; dr. Matej Pretner, odvetnik; dr. Otokar Rybář, odvetnik; Anton Vrabc, posestnik; Fran Žitko, veleposestnik. V nadzornem odboru so bili: predsednik Kornelij Gorup, veleposestnik in člani dr. Josip Abram, odvetnik; Anton Kenda, trgovec; Ivan Knavs, trgovec; Jakob Perhavic, trgovec in posestnik. Pisarno TPH je vodil Josip Ulčakar.²⁹

²⁷ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino. Fond gospodarstvo, fasc. Tržaška posojilnica in hranilnica. Poročilo in računski sklep za X. upravno leto 1901.

²⁸ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino. Fond gospodarstvo, fasc. Tržaška posojilnica in hranilnica. Poročilo in računski sklep za X. upravno leto 1901, poročilo načelnštva.

Če primerjamo vodstvi društva Narodni dom in Tržaške posojilnice in hranilnice v letu 1901, opazimo, kako se močno prekrivata. V obeh vodstvih so bile naslednje osebe: Gustav Gregorin, Otokar Rybář, Anton Kalister, Matej Pretner, Josip Abram, Gracijan Stepančič in Ivan Knavs. Vse to še enkrat dokazuje tesno povezanost med obema ustanovama, ki sta hoteli postaviti Narodni dom v Trstu.

Iz poročila vodstva Tržaške posojilnice in hranilnice je razvidno, da je za 1458 kvadratnih metrov veliko gradbeno parcelo plačala 320.000 avstrijskih kron odnosno 341.000 z različnimi pristojbinami in davščinami. V bilanci za leto 1913 pa je imela Tržaška posojilnica in hranilnica vpisano vrednost doma v višini 1.275.759,89 kron; vendar so pripisali, da je tržna vrednost doma oz. stavbe za približno 480.000 kron višja. To bi danes pomenilo okrog 80 do 85 milijard lir. Ker so morali finančni proračun pripraviti v vodstvu Tržaške posojilnice in hranilnice, se postavlja umestno vprašanje, odkod je prišel potrební denar, saj sam denarni zavod ne bi zmožel take investicije v tako kratkem času. Pri tem nas misel takoj zanese v Prago in v podređju v Ljubljano. Vse to bi bilo potrebno raziskati in nato opisati.³⁰

Priznani arhitekt Marko Pozzetto je v svoji študiji o Narodnem domu v Trstu med drugim zapisal: »Ko so se tržaško-slovanski veljaki leta 1901 odločili, da postavijo polifunkcionalen Narodni dom na osrednjem Vojaškem trgu, je bila taka zamisel popolnoma nova, kajti nikjer v Evropi in tudi v Združenih državah Amerike še ni bilo zgrajenega nič podobnega. V Evropi so sicer že obstajali »narodni domovi«, tako v samih slovenskih deželah, kot tudi na Češkem in Slovaškem, na Poljskem, v Šleziji, ... da nemških »heimov« niti ne omenjamo, ker so jih polne strokovne revije tistega časa: te so jih gradili vse od Pribaltika do karpatskih in zakarpatskih dežel. Narodni dom je seveda stal tudi že v sami beli Ljubljani. Vendar je povsod šlo le za dvorane z odri, včasih tudi knjižnico, včasih celo kavarno. Ekonomsko so ti domovi bili vedno odvisni od zunanjih denarnih podpor, kar je seveda bistveno vplivalo na njihovo dejavnost in na sam obstoj. Tržaški veljaki so prav glede namembnosti postavili na glavo princip gospodarnosti. Brez popolne ekonomske samozadostnosti doma bi bila že začetna investicija nesmotna, nadaljnji obstanek in delovanje pa brez perspektive. Če je bila zamisel preprosta, pa je njena uresničitev postala iz arhitekturnega zornega kota izredno zapletena: nešteto predvidenih dejavnosti v domu je namreč zahtevalo ustrezne gradbene rešitve, ki so morale ustrezati gradbenim predpisom, in končno naj bi dom preko svoje oblikovanosti kazal, kaj vsebuje in kaj predstavlja.«³¹

Tako se na eni strani kaže prodornost tržaških veljakov Edinosti in Tržaške posojilnice in hranilnice, ki so si zamislili Narodni dom, ki se mora sam ekonomsko gledano vzdrževati; po drugi strani pa sposobnost arhitekta Fabianija, da izdelá zgradbo, ki bi v domačem mestu in v širši mednarodni javnosti označevala dinamično prisotnost Slovencev v gospodarskem in kulturnem življenju Trsta.

Sledimo še izvajanju in pripovedovanju arhitekta Pozzetta: »Investitor projekta, Tržaška posojilnica in hranilnica, je na razpis ožjega natečaja povabila dunajski arhitekturalni urad Fellner&Helmer, ki se je v zadnjih desetletjih avstroogrške monarhije specializiral v projektiranju in v gradnji gledališč (glej Graz, Zagreb, Reka), Kraševca Maksa Fabianija, ki so ga takrat prištevali med vrhunske inovatorje v arhitekturi in Ljubljanačana Jožeta Plečnika, ki je že zaslovel kot največji talent med mlajšimi dunajskimi arhitekti. (...) Osebo sem

²⁹ Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 29–30.

³⁰ Pozzetto, Marko: Fabijanijeva palača – dom in dobro utečen stroj. V: Narodni dom v Trstu 1904–1920. Trst 1995, str. 28–29; Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 34; Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, Fond gospodarstvo, fasc. Tržaška posojilnica in hranilnica.

³¹ Pozzetto, Marko: Fabijanijeva palača – dom in dobro utečen stroj. V: Narodni dom v Trstu 1904–1920. Trst 1995, str. 27.

Pet bratov Fabiani 1902 v domačem Kobdilju na Krasu nazdravlja Maksovemu imenovanju za izrednega profesorja na dunajski Tehnični visoki šoli. Od leve proti desni: Maks (arhitekt), Josip – Pepi (hišni gospodar), Edmund (svetnik c.k. namestništva v Trstu), Louis (dvorni svetnik v Trstu), Willi (funkcionar Avstrijskega Lloyda). V družini sta bila še dva brata: Anton (tedaj v ZDA) in Karl (častnik avstrijske trgovske mornarice).

mnenja, da leta 1901 Plečnik še ni bil pripravljen tekmovati s Fabianijem, medtem ko Fellnerja in Helmerja tudi z ekonomskega vidika ni zanimalo iskati možnih rešitev – »izredno obširnega gradbenega programa ter največje možne izrabe skrajno drage gradbene parcele«, kot je dejal Fabiani svojim dunajskim kolegom 14. septembra 1905, ko jim je predstavil Narodni dom z razstavo risb in fotografij in priložnostnim predavanjem.³²

Narodni dom – in tudi Trgovski dom v Gorici – lahko presojamo iz domače perspektive, kot tudi iz širšega vidika, ki izhaja iz mednarodnega zanimanja za funkcionalne in arhitekturne rešitve pri izredno zapletenih in zahtevnih naročilih. O uporabnosti doma lahko govorimo, če vzamemo v pretres delovanje v njem. Le izredna rešitev je omogočila najrazličnejše aktivnosti, ki so se v hiši prepletale, čeprav so si bile po vsebini zelo različne.

Fabiani je na predavanju na Dunaju dne 14. septembra 1905 mdr. povedal sledeče: »Skušal sem vključiti stavbo v mestno tkivo tudi s poudarkom njenega južnjaškega značaja. Z ozirom na ekonomske pogoje sem se odločil za opečne fasadne površine in za delno kamnito oblogo. Slednje je bilo možno tako, da sem se odpovedal dekoraciji, ki sem jo skoncentriral pri glavnem vhodu. Da bi poudaril vtis veličastnosti, sem projektiral v

³² Pozzetto, Marko: ibidem, str. 27–28.

notranjost vzbočen vhod. Prostor, ki sem ga na ta način pridobil, pa je lahko rabil še kot vetrobran. Stekla zanj je izdelal Koloman Moser.«³³

Tako je Fabiani tolmačil tržaški »genius loci« ter mu prilagodil masivno, kubično, v glavnih potezah klasicistično stavbo z mogočnim kamnitim napuščem. V horizontali jo je razdelil na dva dela in tako nakazal obe funkciji hiše. Pritličje, mezanin in prvo nadstropje, namenjeno družbenemu, družabnemu, kulturnemu in športnemu življenju, je obložil z belim kamnom. Da gre le za oblogo in ne za kamnito gradnjo, je nakazal na oglih, kjer kamen stopničato prehaja v opeko. Ta približno 14 metrov visoka kamnita stena je popolnoma gladka, brez kakršnegakoli okrasa. Okenske odprtine so gladko vrezane v trd kraški kamen. Zgornja tri nadstropja, obložena z dvobarvno opeko, so bila namenjena stanovanjem (južni del hiše) in hotelskim sobam (severni del). Abstraktni temno rdeči rombi plemenitijo rjavkasto rumeno opečno barvo osnovne površine. Samo okna na fasadi, ki je gledala proti trgu (zdaj je to ulica Filzi), so uokvirjena z belim kamnom, na stranskih fasadah pa so enostavno vrezana v steno. In ker je Fabiani imel Narodni dom za »večno« arhitekturo, je poskrbel še, da so bile odprtine v višjih nadstropjih zaokrožene s posebnimi opečniki, ker pač zaokroženi ogli zdržijo dlje od pravokotnih. Veličastnega vtisa, ki ga je procelje Narodnega doma naredilo na obiskovalca, že dolga desetletja ni več mogoče dojeti. Fotografije, ki so ostale, pa ne morejo prikazati takratnega dejanskega stanja. Fabiani je z uporabo svetlega kamna na spodnjem delu stavbe in temnejše opeke v višjih nadstropjih zgradil palačo, ki je bila v izvirnem okolju videti večja, kot je bila v resnici.³⁴

Maks Fabiani je še takole rekel o Narodnem domu: »Z enakimi kriteriji sem projektiral notranjost stavbe. Razen banke je v hiši majhno gledališče z galerijo, precej velika telovadnica, kavarna, dve restavraciji, hotel, lastna električna centrala in precejšnje število stanovanj. Seveda sem zelo skrbno projektiral stranske prostore, stopnišča z dvigali, veže in vhode.«³⁵

Pri sami gradnji stavbe Narodnega doma lahko občudujemo in cenimo hitrost izvedbe, ki jo lahko primerjamo z današnjo, čeprav je medtem preteklo že toliko let, skoraj sto. Ne smemo namreč pozabiti, da je do nakupa parcele in gradbišča prišlo leta 1901, načrt je bil izdelan leta 1902; šele nato so stekla prava dela, ki so privedla do odprtja doma že poleti 1904.³⁶

Tržaška *Edinost* je stalno in pozorno spremljala gradnjo. Tako je 9. decembra 1903 objavila vest: »Z včerajšnjim dnem je prišla ta monumentalna zgradba pod streho.«³⁷

Prizadevanja in tudi ponos nad velikim načrtom, ki se je uresničeval, so prihajala do izraza na rednih občnih zborih Tržaške posojilnice in hranilnice, ki je nosila levji delež bremena. Poročila vodstva slovenskega denarnega zavoda in članki v časopisu *Edinost* dokazujejo in potrjujejo veliko podjetnost in uspešnost.

Utrip dogodkov in časa lahko razberemo iz besed Otokarja Rybářja, politika in odvetnika, ki je bil takrat član vodstva Tržaške posojilnice in hranilnice in političnega društva *Edinost*. Nakazana prepletenost je razvidna iz nagovora, ki ga je imel Rybář kot starosta Tržaškega Sokola na silvestrskem večeru ob prehodu v novo leto 1904. *Edinost* je objavila vest 3. januarja 1904: »Dovolite mi, da ob slovesu od minolega leta obrnem pogled svoj na to, kar smo doživeli v minolem letu. Mi stojimo tu na eksponirani točki. (...) Dosegli smo marsikaj

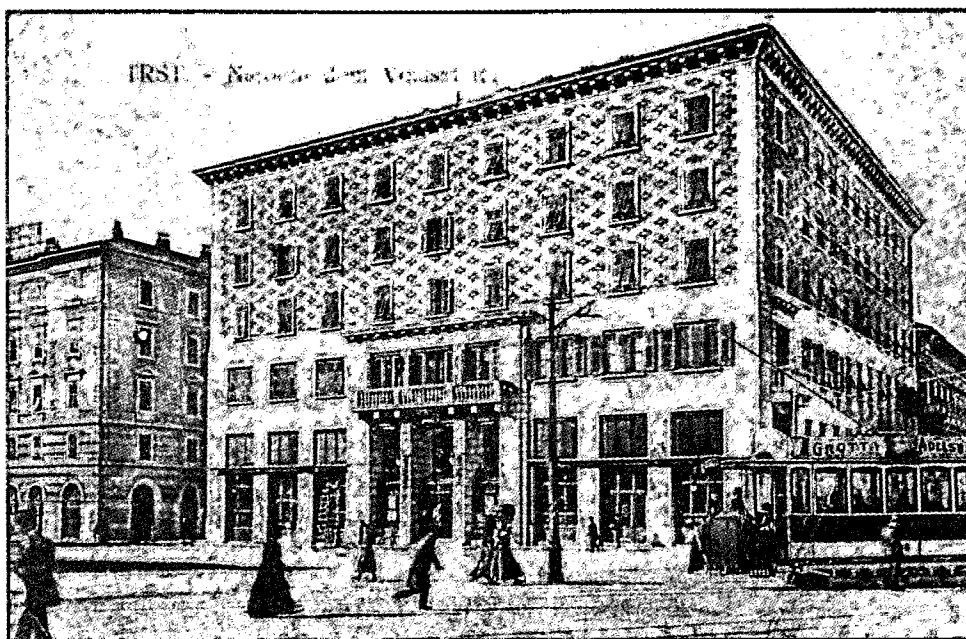
³³ Pozzetto, Marko: ibidem, str. 28.

³⁴ Pozzetto, Marko: ibidem, str. 28.

³⁵ Pozzetto, Marko: ibidem, str. 28.

³⁶ Pahor, Milan: Jadranska banka. Trst 1996, str. 43.

³⁷ *Edinost*, Trst 9.12.1903 (Naš narodni dom pokrit).

Razglednica z motivom Narodnega doma v Trstu.

mi tržaški Slovenci. Lepo smo napredovali politično, narodno in kolikor-toliko tudi gospodarsko. (...) Narod, ki nima, s čimer bi se preživljal, ki nima, da živi ob sebi, ne more dosežati ni političnih, ni narodnih uspehov (vsestransko pritrjevanje). Ako se utrjamo materialno, se dvigamo tudi kulturelno. Vam vsem je predobro znano, kako težko se moramo mi boriti proti tuji premoči, proti tujemu kapitalu, izlasti tudi onemu iz Italije. (...) Tu so prevzemali velika dela le laški podjetniki, ki so inozemce najemali na svoja dela. (...) V zadnjem času smo tudi v tem pogledu krenili nekoliko na bolje. Del tistih velikih del, ki jih bo izvršiti v našem Trstu, je poverjen naši domači, znani, spoštovani tvrdki. (Klici: Živeli naši Martelanci). (...) Mi pa smo segli po – samopomoči (...). Zato smo si jeli graditi »Narodni dom« po zaslugi uzorne naše posojilnice in hranilnice. Ta ponosna stavba, ki jo tudi gradijo naši Martelanci, kaže že danes sovražnikom, kako znamo mi zidati. (Splošno pritrjevanje). Naša stavba se bo lahko s ponosom vsporejala najponosnejšim stavbam v mestu. Pa res jo naši nasprotniki občudujejo. Naša društva dobe svoj dom in krepko zaslombo, da se bodo mogla razvijati in pričati, da smo mi tu – kulturni narod. Tako sem se dotaknil za nas znamenitejših dogodkov bližnje minulosti. Vsi hrepenimo, da bi bil kmalu dozidan naš »Narodni dom«. Ali s tem bo izvršen še le del naše naloge. Mi si moramo zgraditi še drug splošni narodni dom. Z vstrajnim poštenim delom na vseh poljih javnega življenja moramo doseči, da bo po vsem Trstu naš narodni dom.«³⁸

Prvi del želje narodnjaka Otokarja Rybářa se je uresničil že poleti 1904. Dograditev Narodnega doma je bil velik dogodek za tržaške Slovence. Pričakovali bi, da so veliki praznik obeležili s pravo narodno manifestacijo. Vendar česa takega ni bilo. Osrednje manifestacije in otvoritvene svečanosti ni bilo, od poletja do zime so se zvrstila odprtja posameznih delov

³⁸ Edinost, Trst 3.1.1904 (Silvestrovanje Tržaškega Sokola).

doma. Tako se je 24. avgusta 1904 kot prva vselila v svoje prostore v Narodnem domu lastnica Tržaška posojilnica in hranilnica (TPH). 12. oktobra je sledilo odprtje hotela, restavracije in kavarne, 10. decembra prostorov Slovanske čitalnice, 15. decembra velike dvorane. Pojasnilo za postopne otvoritve in odprtja dobimo v listu *Edinost* na dan 29. oktobra 1904: »O našem »Narodnem domu« piše dunajski »Information«: Otvorjenje »Narodnega doma« v Trstu, to je, nahajajočega se hotela »Balkan« in kavarne, vršilo se je pred nekoliko dnevi z malo notranjo slovesnostjo brez vsakega pompa in brez nikacega zgledovanja. Nekaj časa sem slede tržaški Slovenci modri taktiki, da se izogibljejo hrupnim slavnostim, in kakoršne so navadno dovajale do spopadov z Italijani, in se Slovenci zadovoljujejo z zavestjo, da že z obstankom »Narodnega doma« dovoljno dokumentirajo svoje bivanje v Trstu.«³⁹

Prav na dan odprtja hotela Balkan, 12. oktobra 1904, je *Edinost* objavila članek, iz katerega povzemamo naslednje misli: »Danes, ob tej za tržaške Slovence slovesni priliki ne moremo si kaj, da se ne spominjamo našega arhitekta profesorja dr. Fabianija, katerega delo občudujejo ne le tržaški Slovani, nego i Neslovani, kateri vsi priznavajo originalen in monumentalen stil ter istotako ne smemo pozabiti naše domače stavbinske tvrdke Martelancev, katere solidno in točno izvrševanje načrtov hvalijo in občudujejo istotako Slovani in Neslovani. Po vsem mestu le en glas, da se tako ni še zidalo v Trstu. (...)«⁴⁰

Tržaški Slovenci so torej leta 1904 prišli do Narodnega doma, kar nedvomno predstavlja velik dosežek in po drugi strani tudi uveljavitev slovenskega naroda nasploh.

Delovanje društva Narodni dom po letu 1904

Avgusta 1904 se je Tržaška posojilnica in hranilnica vselila v lastno stavbo na Vojaškem trgu v Trstu, naslednjega 21. maja 1905 je imela v Narodnem domu svoj redni občni zbor v veliki dvorani. 14. rednemu občnemu zboru na rob je kronist *Edinosti* med drugim takole zapisal: »Kakor smo se Slovenci le polagoma vzbujali iz narodnega spanja, tako smo predolgo spali tudi na gospodarskem polju. Dokaz temu so naši mladi narodni zavodi, ki vsi tako dobro vspevajo. Kedaj bi se že bili Slovenci gospodarsko osamosvojili in osvobodili tujega kapitala, ako bi se že prej združevali. In kje bi že bili osobito tržaški Slovenci, ako bi bili osnovali svojo posojilnico že pred 20. leti, ko je strokovnjak in domoljub Miha Vošnjak prihajal večkrat v Trst v ta namen. Seveda moramo računati o tem z danimi razmerami ter vpoštevati okolnost, da takrat še nismo imeli v Trstu ne notarja, ki bi sestavljal in legaliziral slovenske listine, ne odvetnikov, ki bi vlagali slovenske zemljknižne prošnje in tožbe in tudi ne slovenskega uradovanja na tukajšnjih sodiščih, katero so nam priborili naši slovenski odvetniki. Šele pred 14 leti nastanila sta se v Trstu prva dva slovenska odvetnika ter se je istočasno ustanovila »Tržaška posojilnica in hranilnica«. V teh 14 letih se je povzpел ta zavod na tako visoko stopnjo, da sedaj koraka na čelu slovenskih posojilnic. (...)«⁴¹

Ob dvajsetletnici poslovanja (1911) je bila v bilanci Tržaške posojilnice in hranilnice zapisana vrednost stavbe Narodnega doma v višini 1.288.000 avstrijskih kron. V isti sapi so sami pridali, da je vrednost podcenjena za kakih 400.000 kron.⁴²

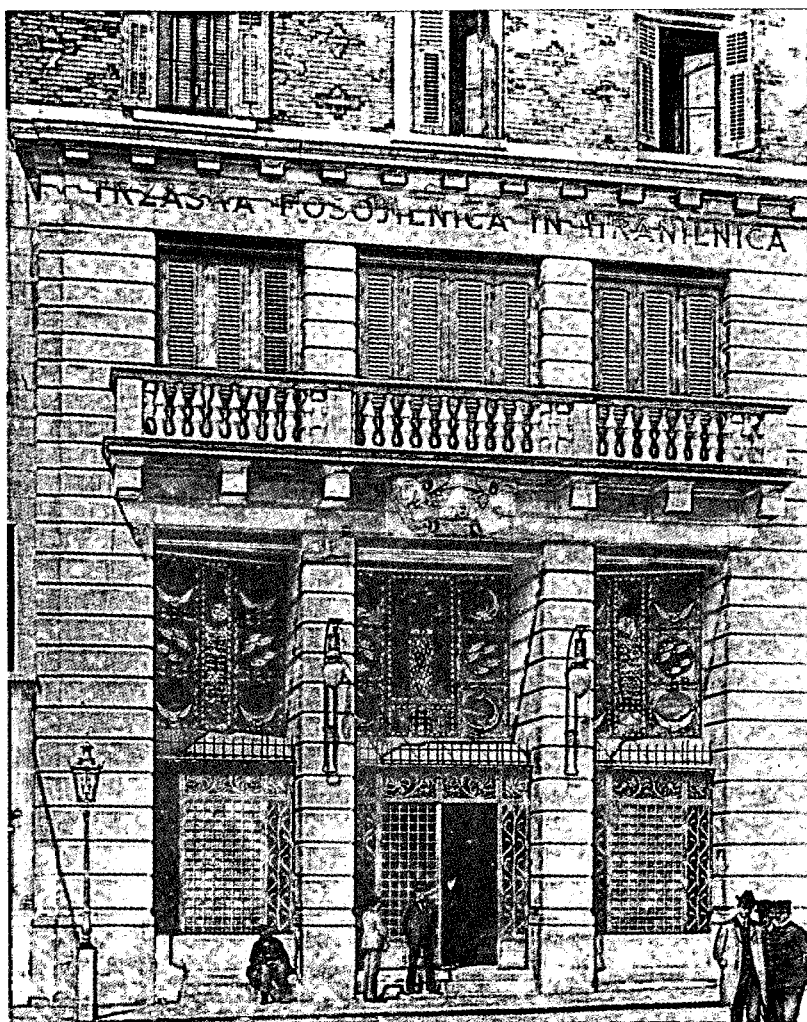
Lastnica doma Tržaška posojilnica in hranilnica je torej izvedla svoj zahtevni projekt. Na drugi strani pa je še vedno delovalo društvo Narodni dom v Trstu. Društvo Narodni dom, ki je dalo potrebni začetni zagon celotnemu projektu Narodnega doma, se je zbralo na rednem

³⁹ *Edinost*, Trst 29.10.1904 (O našem Narodnem domu piše dunajska Information); Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 41; Pahor, Milan: Jadranska banka. Trst 1996, str. 45.

⁴⁰ *Edinost*, Trst 12.10.1904 (Odprtje hotela, restavracije in kavarne Balkan v Narodnem domu).

⁴¹ *Edinost*, Trst 20.5.1905 (Gospodarsko. Tržaška posojilnica in hranilnica).

⁴² Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 33.

Nad glavnim vhodom v Narodni dom (s takratnega Vojaškega trga) je bil napis Tržaška posojilnica in hranilnica; ta je kupila stavbišče in naročila gradnjo v povezavi z društvom Narodni dom in z narodnim gibanjem Slovencev v Trstu. Nad vrati je znak hranilnice in letnica 1904.

občnem zboru v nedeljo, 2. julija 1905, v gledališki dvorani doma. List *Edinost* je že 18. junija 1905 objavil oglas (sporočilo, vabilo): »Društvo »Narodni dom« v Trstu bo imelo dne 2. julija t.l. ob 10. uri predpoludne v gledališki dvorani »Narodnega doma« svoj občni zbor s sledečim dnevnim redom: 1. Nagovor predsednika; 2. poročilo tajnika; 3. poročilo blagajnika; 4. volitev novega odbora; 5. slučajnosti.«⁴³

Časnikar *Edinosti* je na nedeljo 9. julija, torej po tednu dni, poročal o občnem zboru: »Udeležba je bila prilična, toliko od strani delničarjev, kolikor od strani udov. Predsednik odstopajočega odbora, dr. Gustav Gregorin, je v daljšem primernem govoru pozdravil zbrane

⁴³ *Edinost*, Trst 18.6.1905 (Društvo Narodni dom v Trstu).

društvenike ter jim raztolmačil dejstvo, da se prvi občni zbor vrši šele po štiriletnem društvenem obstanku. To pa zato, ker je s tem, da je »Trž. posojilnica in hranilnica« na svoje stroške sezidala »Narodni dom«, prvotni društveni namen odpadel. Razmišljevalo se je že, da-li bi ne kazalo društvo razpustiti. Ker pa 18. člen društvenih pravil govori, da se ima v slučaju, če je društvo razpadlo ali se razpustilo, izročiti vse društveno imetje društvu, ki se ustanovi v Trstu z enakimi nameni, opustila se je ta misel ter se je sklenilo z društvom vstrajati v svrhu, da bi se v doglednem času zgradilo v Trstu slovensko gledališče. Za to pa bo treba požrtvovalnega dela, neumornega truda in navora, katerega pa naj se društveniki ne strašijo vspričo vzvišenega namena društva. Iz tajnikovega poročila, ki je bilo soglasno odobreno, je povzeti, da je društvo posebno v prošli zimski sezoni neumorno delovalo in doseglo z mnogoštevilnimi prireditvami prekrasnih koncertov in drugih zabav sijajen vspeh, posebno v narodnem pogledu. Za pregledanje blagajnikovega poročila, oziroma bilanca, volil se je na predlog predsednika odesd treh udov, ki ima tekom jednega meseca poročati potom objave v listu »Edinost«. Bilanca se da, ko bo odobrena, tiskati ter se ista razpošlje vsem društvnikom.

Ko je dr. Gustav Gregorin izjavil, da mu obilni drugi narodni posli ne dopuščajo, da bi še za nadalje prevzel predsedništvo društva in ko se je še dr. Simon Pertot zahvalil odstopajočemu odboru za požrtvovalno dejanje, posebno v minoli sezoni, se je prešlo na volitev odbora. V novi odbor so bili izvoljeni: predsednikom Ante Bogdanović; odborniki dr. Otokar Rybář, dr. Gustav Gregorin, dr. Simon Pertot, dr. Ivan Novak, prof. Matko Mandić, Vladko Trnovec, Jernej Pintar, Josip Rože; nadzorniki dr. Matej Pretner, dr. Edvard Slavik, Gjuro Vučković, Gracijan Stepančič in Anton Kalister. V prvi društveni seji pa se je odbor konstituiral tako-le: podpredsednik dr. Simon Pertot, tajnik dr. Ivan Novak, blagajnik Vladko Trnovec, gospodar Jernej Pintar. Na to se je na predlog g. dra. Gustava Gregorina izrekla zahvala občnega zbora g. Josipu Mandiću za njegovo neumorno dobrovoljno sodelovanje o prirejanju koncertov v dvorani »Narodnega doma«. Občni zbor se je zaključil se željo prvoimenovanega, da bi se se združenimi silami posrečilo doseči v doglednem času novi postavljeni cilj: slovensko gledališče v Trstu.⁴⁴

Kot dopolnilo k objavljenemu članku o rednem občnem zboru društva Narodni dom pride še dodatek glede blagajniškega poročila. Na občnem zboru dne 2. julija 1904 so trije udje (člani) in sicer Nicefor Stepančič, Josip Sirk, Jernej Pintar dobili nalogo, da poročajo o stanju društvene blagajne. Tega sicer niso storili v teku enega meseca, porabili so nekoliko več časa. Na vsak način so omenjeni trije člani 21. oktobra 1905 od članov nadzornega odbora (Matej Pretner, Edvard Slavik, Gracijan Stepančič, Anton Kalister) dobili pregledano bilanco ter jo v imenu občnega zbora potrdili in nato objavili na straneh lista *Edinost*, kar se je zgodilo 4. novembra 1905. Bilanca se je nanašala na obdobje od ustanovitve pa do konca leta 1904. Saldo oziroma čisto društveno premoženje je znašalo 12.111,82 avstrijskih kron, vplačanih deležev je bilo za dodatnih 11.950 kron. Torej vsekakor pozitivna bilanca.⁴⁵

Iz poročil na občnem zboru leta 1905 je razvidno, da se je društvo ukvarjalo predvsem s prirejanjem koncertov in drugih kulturnih prireditev. Pri tem je bilo tudi uspešno. Prvaki narodnjaškega tabora se iz društva niso umaknili, temveč so samo zamenjali funkcije. Opustili so zamisel, da bi društvo razpustili, potem ko je pobudo za gradnjo Narodnega doma prevzela Tržaška posojilnica in hranilnica. Kovali so namreč že nove načrte. Društvo Narodni dom naj bi postalo nositelj novega velikega projekta: izgradnje novega slovenskega gledališča v Trstu. Pri tem pridemo do presenetljivega zaključka. Komaj dograjena stavba Narodnega doma v Trstu je bila že premajhna, da bi lahko zadostila stalno naraščajočim potrebam. To je

⁴⁴ Edinost, Trst 9.7.1905 (Občni zbor društva Narodni dom v Trstu).

⁴⁵ Edinost, Trst 4.11.1905 (Račun društva Narodni dom v Trstu).

razvidno iz nove ideje o gradnji stavbe za slovensko gledališče, ki so jo izrekli že poleti 1905. Dejansko pa so se v naslednjih letih iz Narodnega doma najprej že leta 1909 izselili Sokoli in se preselili v telovadnico v ulici Corsia Stadion (danes ul. Battisti) ter nato tiskarna Edinost leta 1914 v ulico Sv. Frančiška šte. 20 (danes sedež Tržaške knjigarne ter Narodne in študijske knjižnice). Veliki Narodni dom v Trstu ni mogel prenesti vsega delovanja Slovencev.

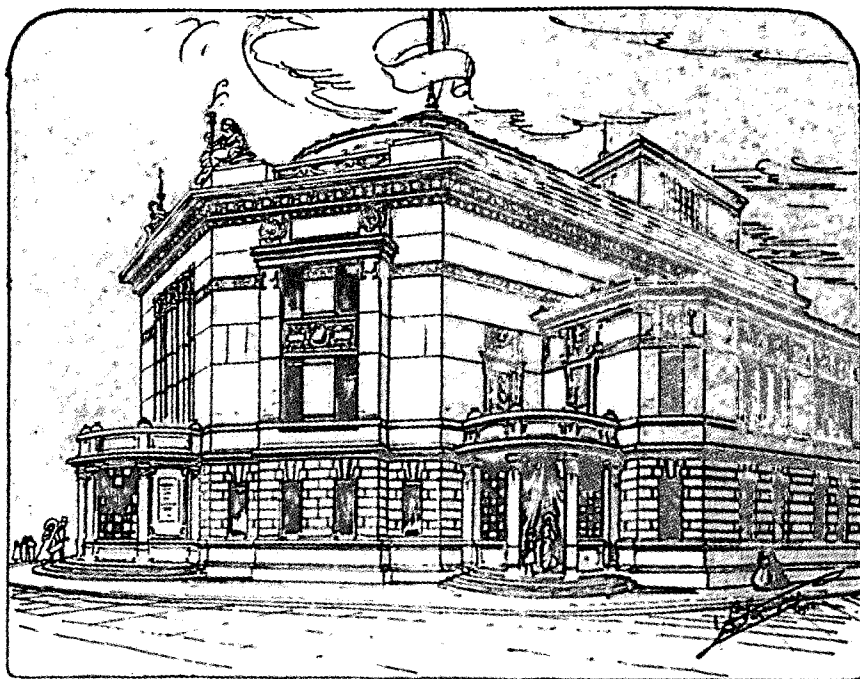
Povmimo pa se k načrtu o gradnji stavbe slovenskega gledališča v Trstu. Iz obstoječega gradiva o delovanju društva Narodni dom ni dodatnih podatkov razen same ideje. Lahko bi torej napačno mislili, da je šlo samo za idejo, za veliki načrt, samo za besede. Pa le ni bilo tako. Nadaljnje podatke o tem dobimo v članku igralca in kulturnega delavca Rada Nakrsta, člana Slovenskega stalnega gledališča v Trstu, ki je vztrajno zbiral dokumentacijo in urejal arhiv ustanove. Nakrst je leta 1973 objavil članek z naslovom »Projekt za zgradbo Slovenskega gledališča leta 1913 v Trstu«. Torej po 70-ih letih se zgodba nadaljuje. Zanimivo je pri vsej zadevi dejstvo, da se očitno ideja ni izrazito prenesla iz roda v rod, kot se to večkrat dogaja. Edina tehtna priča ostaja torej mapa z načrti, ki jo omenja igralec Rado Nakrst v svojem članku.

Med drugim je zapisal: »Nihče pa ne ve, da so se naši rodoljubi, naši narodni prvaki, politiki, kulturniki in gospodarstveniki, ukvarjali in navduševali z mislijo, da bi našemu človeku zgradili pravo gledališko stavbo, ki bi služila samo teatru in to že nekaj let po zgraditvi Narodnega doma. Nova stavba naj bi bila priča naših kulturnih sposobnosti in naš ponos. Vsa ta snovanja pred 60 ali 70 leti so padla v pozabo. Naenkrat, kakor da je padla z neba, pa nas je presenetila mapa z načrti za zgraditev gledališke stavbe v Trstu iz leta 1913. Nihče ni vedel zanjo in nihče se je tudi danes ne spominja in je tako vzbudila nemalo začudenja. Prišla je po 60 letih na dan, ko je čas že vse spomine nanjo zabrisal. V zapuščini pok. odvetnika dr. Agneletta so našli mapo z načrti, ki je bila dolga leta skrita pred fašističnimi preganjalci in katero je njegov sin dr. Branko Agneletto izročil arhivu Stalnega slovenskega gledališča v Trstu. (...) Kot smo rekli, priča je edino mapa z načrti. Opišimo jo! Mapa je odliččen knjigovezki izdelek iz sivega platna z napisom »Projekt za zgradbo Slovenskega gledališča v Trstu.« V desnem kotu spodaj je zanimiv pripis: »Vse pravice pridržane.« Napis je tiskarsko delo z lepimi črkami. Prevezana je bila s trakovi, katerih ni več. Najbrž jih je uničil čas. Na mapi so sledovi vlage, ki so očitni tudi na načrtih v notranjosti mape. Risbe so lastnoročno projektantovo delo, strokovno izdelane. (...)«⁴⁶

Tako torej piše kulturni delavec Rado Nakrst, ki pa očitno ni vedel za idejo vodstva društva Narodni dom iz leta 1905. Nadalje omenjeni igralec piše še o desetih risbah, ki so bile v mapi projekta Slovensko gledališče v Trstu. Pomudimo se pri prvi, drugi in zadnji risbi iz mape in skupaj preberimo, kaj je zapisal Nakrst v svojem prispevku!

»Prva risba predstavlja tloris trga Caserma, današnjega trga Oberdan. Na mestu velikega vodnjaka točno pred Narodnim domom je rdečkasto zarisan tloris bodočega gledališča. Danes stoji tam palača neke zavarovalnice. Kako je mogel nastati tako natančen načrt, vse pravilno izmerjeno, v pravilnem sorazmerju? Ali so imeli kašna zagotovila glede zemljišča, posebno če pomislimo, da je bil stavbenik Martelanc občinski svetovalec? Druga risba predstavlja stavbo s fasado in glavnim vhodom. Stavba naj bi bila sezidana v avstrijskem secesijskem slogu, ki spominja na ljubljansko Opero. Okrašena je z bogato štukaturo, z velikimi lepimi okni in vrati, kot je bilo tisti čas v modi. Na vrhu fasade so postavljeni simbolični kipi. Nad foyerjem se streha končuje s položno kupolo. (...) Zadnja – deseta risba predstavlja avditorij v obliki podkve. Je zelo razkošen, stene in strop so obloženi s štukaturo,

⁴⁶ Nakrst, Rado: Projekt za zgradbo Slovenskega gledališča v Trstu leta 1913. V: Jadranski koledar za leto 1974, Trst 1973, str. 78, 81.

Projekt za zgradbo slovenskega gledališča v Trstu iz leta 1913.

prevladuje rdeča barva. Razlikuje se od baročnih gledališč po tem, da so lože samo ob straneh, medtem ko je tu v sredini velik balkon in na vrhu velika galerija. Sedežev je nekaj nad 700. Na vseh načrtih so podpisi arhitekta. Podpisi so delno nečitljivi. (...) Avtor projekta je torej vsaj za nas v tem trenutku neznan. (...)»⁴⁷

Tretji podatek o stavbi slovenskega gledališča v Trstu dobimo leta 1989 v prispevku arhitekta Marka Pozzetta »O Narodnem domu v Trstu«. Iz omenjenega prispevka bi navedel dvoje razmišljanj: prvo o gledališki stavbi in drugo o Narodnem domu.

»Lahko bi torej dejali, da se je slovensko javno življenje za skoraj deset let izživljalo v Narodnem domu, čeprav se je najprej »izselila« tiskarna in nato tudi redakcija »Edinost«, kmalu potem pa tudi Glasbene matica. Vemo tudi, da mestne oblasti niso dovolile predstavitve oper, češ, da je gledališče premajhno. ... Slovenci so torej že leta 1908 predložili projekt za novo gledališče, ki naj bi stalo pred Narodnim domom; zdi se, da je liberal-nacionalistična mestna večina imela predlog za provokacijo ter forsirala zidanje palače, ki še danes skriva ostanke Narodnega doma. (...)«⁴⁸

Tako razpolagamo s podatki iz let 1905, 1908 in 1913, ki se nanašajo na projekt o stavbi slovenskega gledališča v Trstu. Projekt o slovenskem gledališču je nedvomno zaustavila prva svetovna vojna.

Povrnimo se za trenutek k Narodnem domu, ki predstavlja srž obravnavane teme! Arhitekt Pozzetto še takole piše: »Načrt, ki ga je Fabiani predstavil leta 1902, je bil v celoti odobren od investitorja in od občinskih uradov; verjetno se je gradnja zavlekla do leta 1904 zaradi

⁴⁷ Nakrst, Rado: ibidem, str. 81–82.

⁴⁸ Pozzetto, Marko: O Narodnem domu v Trstu. V: Jadranski koledar za leto 1990, Trst 1989, str. 127.

Dr. Edvard Slavik (1865–1931),
odvetnik v Trstu, občinski svetovalec in deželni poslanec, tajnik in podpredsednik političnega društva Edinost; 1900 tajnik pripravljalnega odbora, nato član nadzornega odbora in predsednik društva Narodni dom v Trstu.

previsokih stroškov, ki so zahtevali novo finančno planiranje. Vendar je izvedbeni načrt, datiran 1904, skoro do vseh detajlov enak prvotnemu načrtu, pač pa je zunanja oblika stavbe veliko »modernejša« od obeh projektov. Kaj je pomenila gradnja Narodnega doma za dunajsko kulturo – ne glede na goriški Trgovski dom (zgrajen med leti 1903–04) – nam pove visoko število (376) kolegov, ki so 14. septembra 1905. leta poslušali Fabianijeva »pojasnila« v veliki dvorani uglednega društva inženirjev in arhitektov. (...)»⁴⁹

Društvo Narodni dom v Trstu je nedvomno zaslužno, da je sprožilo zamisel in jo umestilo v takratni prostor. Idejo je nato udejanila Tržaška posojilnica in hranilnica. Ko je bil Narodni dom dograjen, so se lotili druge zamisli o slovenskem gledališču v Trstu. Uresničitev je preprečila prva svetovna vojna.

Društvo Narodni dom se je predvsem znalo spretno politično gibati, pri tem so seveda imeli podporo Političnega društva Edinost, iz katerega so izhajali vsi predsedniki: Matko Mandić, Gustav Gregorin, Ante Bogdanović in Edvard Slavik. Zamisel Narodnega doma je slonela na politični volji, na narodnem soglasju, na gospodarski sposobnosti in na finančni zmogljivosti. Obenem so uspešno krmarili med čermi osrednje dunajske vlade in nenaklonjenostjo mestne tržaške občine. V podporo temu lahko navedemo, da je bil brat Maksa Fabianija Edmund tržaški vice-guvernier, brat Louis pa šef policije. To je bilo za projektiranje Narodnega doma popolnoma nepomembno, pomembno pa je bilo pri gradnji.

Društvo Narodni dom je v bistvu delovalo do izbruha prve svetovne vojne.

Epilog

Prispevek se nanaša na dogodke iz začetka XX. stoletja in je torej zgodovinske narave. Vendar je za Slovence v Trstu značilno, da se marsikateri zgodovinski dogodek stalno ali vsaj občasno pojavlja v javnosti. Nedvomno to velja pripomniti prav za Narodni dom. O njem se začne razpravljati leta 1900, dograjen je bil leta 1904, požgan 13. julija 1920 s strani fašističnih škvader (skupin), prodan leta 1924, iz hotela Balkan postane Albergo Regina, slovenska narodna skupnost ga od leta 1945 zahteva nazaj, privatno lastnino odkupi dežela Furlanija-Juljska krajina. Sedaj je v bivšem Narodnem domu Fakulteta za prevajalce in tuje

⁴⁹ Pozzetto, Marko: ibidem, str. 125–126.

jezike. V besedilu zaščitnega zakona, ki je v obravnavi v italijanskem parlamentu v Rimu, je zapisano, da naj bivši Narodni dom postane sedež italijanskih in slovenskih kulturnih ustanov. Ker so italijanske kulturne ustanove že v njem, so torej na vrsti slovenske. Konkretno se govori, da bi v neobnovljene prostore bivšega Narodnega doma prišla slovenska Narodna in študijska knjižnica. Tako bi se vsaj delno zaokrožil krog: Narodna in študijska knjižnica bi lahko nadaljevala izročilo bivše Slavjanske ali Slovanske čitalnice, ki je domovala v Narodnem domu v Trstu v letih 1904–1920.

Riassunto

La società »Narodni dom« in Trieste 1900–2000

Milan Pahor

Alla fine del XIX° secolo e agli inizi del Novecento, il movimento nazionale degli Sloveni di Trieste raggiunge il culmine. La pietra miliare di questo processo è rappresentata dall'imponente edificio del »Narodni dom« nel cuore della città al n.2 della piazza chiamata, in passato, Piazza Caserma, o. in sloveno, Vojaški trg. L'operazione si svolge dapprima su linee di politica nazionale, quindi investe la sfera economica.

Nel 1900 si riunisce il comitato promotore per la costituzione della società »Narodni dom«. L'organismo è composto da note personalità del movimento nazionale degli Sloveni di Trieste, che verteva attorno alla società politica »Edinost«. Durante l'estate si prepara lo statuto della società. Lo statuto viene approvato con decreto dell'Imperiale Regia Luogotenenza di Trieste in data 30 ottobre 1900.

La vera pietra miliare è tuttavia rappresentata dall'acquisto del terreno per il »Narodni dom«, compiuto dall'istituto di credito sloveno »Tržaška posojilnica in hranilnica« di Trieste il 29 aprile 1901. Gli avvenimenti si susseguono quindi in modo sempre più rapido. Il 7 luglio 1901 ha luogo nelle sale della »Slovanska čitalnica« in Via S. Francesco n. 2 l'assemblea costitutiva della società »Narodni dom«. Il quotidiano »Edinost« di Trieste dedica notevole attenzione e rilievo: si tratta infatti di un'operazione strettamente correlata tra l'impegno politico in senso nazionale e quello economico e finanziario.

Negli anni 1902–1903 l'iniziativa passa alla »Tržaška posojilnica e hranilnica«. I lavori al cantiere procedono speditamente. L'edificio, progettato dall'architetto Max Fabiani, andava assumendo sempre più forme definitive, grazie all'impegno dell'impresa Martelanc di Trieste. Il 9 dicembre 1903, l'»Edinost« riporta la seguente notizia: »Durante la giornata di ieri questo edificio monumentale è arrivato al tetto (...)«. Nei mesi successivi viene portata a termine la costruzione degli interni. Così il 24 agosto 1904 si trasferisce nei nuovi, propri locali del »Narodni dom« la proprietaria »Tržaška posojilnica in hranilnica«, mentre il 12 ottobre è la volta dell'albergo, del ristorante e del caffè. Il 10 dicembre 1904 ha luogo l'inaugurazione dei locali occupati dalla »Slovanska čitalnica« (sala di lettura con biblioteca), mentre il 15 dicembre viene inaugurata la grande sala centrale.

La società »Narodni dom«, il vero iniziatore di tutta l'operazione, convoca l'assemblea ordinaria per domenica 2 luglio 1905. Si prende in considerazione addirittura l'idea di sciogliere la società. Tuttavia questa opzione viene accantonata e si decide di mantenere in vita la società allo scopo di edificare, in un lasso di tempo ragionevole, un teatro sloveno, di fronte all'edificio del »Narodni dom«.

Negli anni seguenti la società »Narodni dom« opera regolarmente. Il fine primario, tuttavia non viene raggiunto per lo scoppio della prima guerra mondiale. E rimasto tuttavia il progetto del 1913, per la costruzione del teatro sloveno di Trieste.